

НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА
УКРАЇНИ

В. І. СЕРГІЙЧУК

НАЦІОНАЛЬНА
СИМВОЛІКА
УКРАЇНИ

1

3

2

4

5

6

7

8

9

10

11

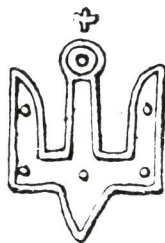
15

12

14

13

16

17

18

19

20

22

21

23

24

25

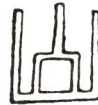
26

28

29

30

27

32

31

33

34

35

В. І. СЕРГІЙЧУК

НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ

НАУКОВО-ХУДОЖНЯ
КНИЖКА

Для середнього
та старшого
шкільного віку

Художнє оформлення
Л. В. Демчишина

Київ
«ВЕСЕЛКА» 1992

СЬОГДНІ, В ЧАС ВІДРОДЖЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ, ГОСТРО ПОСТАЄ
ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ СИМВОЛІКИ.
ПРАВИЛЬНУ ВІДПОВІДЬ МОЖЕ ДАТИ
ЛИШЕ РЕТЕЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ,
КОТРІ ЗБЕРЕГЛИСЯ ДОТЕПЕР. ЧИТАЧ ВІДКРИЄ
ДЛЯ СЕБЕ БАГАТО НОВОГО Й ЦІКАВОГО,
ПОЗНАЙОМИВШИСЬ ІЗ МАЛОВІДОМОЮ
ІНФОРМАЦІЄЮ ПРО ТРАДИЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ
НАШИМ НАРОДОМ ГЕРБІВ, ПРАПОРІВ, ГІМНІВ
ПРОТЯГОМ ТИСЯЧОЛІТЬ. ВІДКРИЄ — І ЗАУВАЖИТЬ,
ЩО У СВЯЩЕННИХ СИМВОЛАХ УКРАЇНИ
НАРОД ПРАГНУВ ВІДОБРАЗИТИ І ЯСНІ ЗОРІ,
І ТИХІ ВОДИ, І КРАЙ ВЕСЕЛИЙ,
І МИР ХРЕЩЕНИЙ, І СЛАВУ, І ВОЛЮ...
ОСЬ ЧОМУ РАДИМО ПРИДБАТИ ЦЮ КНИЖКУ
БАТЬКАМ І ДІТЯМ, УЧНЯМ І СТУДЕНТАМ,
А ТАКОЖ ВОЇНАМ, ЯКІ БЕРЕГТИМУТЬ
І ЗАХИЩАТИМУТЬ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ.

Редактор *Лариса Гуцало*

С 4802010000—139 6.92.
206—92
ISBN 5-301-01287-8

© Володимир Сергійчук, 1992
© Леонід Демчишин, 1992,
художнє оформлення

ВСТУП

Наш час такий швидкий, події так блискавично змінюються, що важко встигнути за історичним процесом. А все ж чи не щодня перед юнаками і дівчатами України постають усе нові й нові проблеми, питання. Їх висуває саме життя.

Чому, скажімо, донедавна використання синьо-жовтого прапора¹, тризуба, гімну «Ще не вмерла Україна» вважалося крामолою і каралося радянським репресивним апаратом? Чому нас так довго переконували у тому, що український народ ніколи не мав державності, а значить, і своєї державної символіки? Чи не у відповідях на ці та інші питання крилися причини тривалого зволікання парламенту із затвердженням символіки суверенної України? Переконані, що у численних дискусіях з цього приводу повинні перемагати не емоції відкритого протистояння народних обранців з різними політичними поглядами, а науково виважені факти², які, на жаль, широкому загалу і сьогодні не відомі або подаються у спотвореному вигляді. Так, в часи культу особи Сталіна і застою наша наукова література пов'язувала походження тризуба і синьо-жовтого прапора в основному лише з Центральною Радою, Директорією, українськими буржуазними націоналістами й усякими іншими існуючими та неіснуючими у 20—40-х роках нашого століття організаціями, чия діяльність, як вважалося, призводила лише до кривавих подій.

Справді, такі атрибути державності були прийняті Центральною Радою 1918 року. Про це протягом багатьох

¹ В історії він більше відомий як жовто-блакитний. Але, за правилами вексилології (або прапорознавства) порядок кольорів у багатокільрих прапорах ведеться зверху вниз — першим називається той колір, котрий є верхнім і т. д.

² У час перебування книги на виробництві сталися визначні події: парламент затвердив державну символіку України. Інформацію про це дивіться на стор. 107.

десятиліть однобоко, на угоду якимось «вищим інтересам» (а не об'єктивному висвітленню суспільних процесів), тлумачили наші ідеологічні інстанції, позбавляючи дослідників бодай ретроспективного погляду в наше минуле, боячись, аби народ не дізнався про коріння своєї національної символіки, її історичну традицію. А вона, ця традиція, справді глибока, багатовікова.

Тож дуже прикро, що й сьогодні часто доводиться чути: національною символікою не треба нікого роздратовувати, бо це, мовляв, символіка Петлюри і Бандери. З огляду на такі підходи маємо своєчасно, правдиво і кваліфіковано роз'яснити походження національної символіки, аби люди самі вирішували, що повинно залишитися в оновленому суспільстві.

А при вирішенні цих питань треба, як дуже слушно зауважував дореволюційний російський дослідник Володимир Белінський, пам'ятати, що «древня емблема чи колір мають завжди незмінно бути збережені в державних відзнаках в неотгортаному вигляді, подібно тому, як у роду зберігаються давні традиції і герб. Нововведення (непродумані, звичайно — В. С.) в галузі гербових та інших ознак державно-національного характеру позбавляють емблему і колір історичної популярності і надають їм офіційний характер штемпеля, якими вони ніколи не повинні бути...».

До речі, національні кольори, шановані в багатьох країнах протягом століть, у часи національно-визвольних чи буржуазно-демократичних революцій об'єднуються, як правило, на прапорах нових державних формувань.

Подібні факти мають місце у світовій практиці. Так, державні кольори сьогоднішньої Польщі — білий і червоний — відомі ще з X—XI століть, а у 1918-му саме вони утворили сучасний прапор цієї країни. Угорський державний стяг має поєднання кольорів червоно-біло-зеленого — за традицією з XIII століття, а в сучасному вигляді прапор з'явився вперше іще на початку XVII століття. Головне знамено Румунії несе в собі традицію поєднання трьох кольорів (синього, жовтого й червоного) з 1848 року.

Таке історичне коріння має сьогоднішня державна символіка в більшості країн світу. Це, природно, має враховуватися і нашими вітчизняними дослідниками, котрі беруть на себе відповідальну місію давати рекомендації щодо обґрунтування державної і права на існування національної символіки.

Отож, яка вона, традиційна символіка нашої батьківщини?

ГЕРБИ

Ще в період родоплеминого ладу східні слов'яни на території України вживали символічні знаки.

Ними для вирізнення роду, чи пізніше окремих знатних родин, могли бути зображення хреста, квадрата, ромба, кола. Дещо пізніше на гербах бачимо півмісяць, зірки, квіти, зброю, геральдичних звірів та птахів, зокрема, однорогів, оленів, круків, орлів...

Така символіка зумовлювалася тим, що кожний рід первісних людей обожествляв для себе якусь звірину, птаху чи явище природи. Також родові знаки часто використовувалися для означення пасовищ, водоймищ і, що дуже важливо, для визначення територіальних меж певного роду.

Коли починається процес розпаду роду та виділення з нього общин і сімей, родові емблеми перетворюються спочатку в сімейні, а згодом і в особисті. Це супроводжувало процес переходу до общинної, а потім і до приватної власності. З переходом суспільства до феодального ладу, закріпленням права приватної власності система знаків набуває значного поширення. Особливими позначками користуються не тільки багаті власники-феодала, а й ремісники і купці. Останні, наприклад, щоб відрізнити свій крам від краму інших купців, ставили торговельні знаки, наприклад, на круги воску, іншу продукцію. Тобто, це було свого роду тавро. Ним користувалися ювеліри для означення виготовлених прикрас, гончарі, живописці, зодчі, інші ремісники ставили їх, щоб відрізнити свій виріб.

Паралельно цей процес розвивається і в середовищі сільського населення. Воно використовує знаки власності для таврування худоби, різних знарядь праці, бджолиних вуликів, бортних дерев тощо. А мисливці ставлять свої тавра на шкурках звірів, які здають замість податку.

Ці знаки у вигляді рубежів, курячих лап, коліс, вил можна побачити на багатьох пам'ятках матеріальної культури народу.

1. ТРИЗУБ

Найдревнішим зі знаків, котрі дійшли до наших днів і широко використовуються й сьогодні, є тризуб. Важко визначити точно, коли його придумала людина на наших землях. Наприклад, 1930 року біля дніпровського острова Шанця було знайдено кам'яну застібку часів Трипільської культури (5—3 тис. років до н. е.) із цим знаком. Зображення інших тризубців, означених часом, бачимо передусім на знахідках з археологічних розкопок на Керченському півострові — їм за багато століть до нашої ери.

У перші століття нашої ери ці іменні знаки боспорських царів з'являються також на монетах. Зокрема, тризуб чітко вирізняється на грошових знаках боспорських царів Котіса (123—131 рр.), Ріміталка (131—153 рр.), Ріскупоріда (239—261 рр.). До речі, й значно пізніше — більш як через тисячу років — кримські хани використовували тризуб як свій символ. Так, на срібній монеті Девлет-Бурді він такий же, як і у боспорських царів Котіса й Ріміталка. Цікаво й те, що кримська тамга — знак влади — теж була у формі тризуба.

Додамо, що тризуб зображувався і на дореволюційному гербі Феодосії.

На землях Центральної України тризуб відомий з VI—VIII ст. Цей знак можна зустріти серед археологічних знахідок Перещепинського городища на Полтавщині та Мартинівського — на Київщині. Тризубці з вказаних древніх поселень засвідчують, що задовго до Рюриковичів вони були знаками родових старійшин чи племінних вождів, символом влади.

Перша згадка про давньоруські знаки в літописах належить до X століття: послі князя київського Ігоря (912—945 рр.) при укладенні договору з візантійцями мали свої печатки (з відповідними символами), що служило підставою посольських повноважень. А дружина Ігоря Ольга, до речі, розставляла князівські знаки по всій землі Київській аж до Новгороду, про що збереглася згадка в «Повісті временних літ».

Про князівський знак Київської Русі знали і за її межами. Так, на малюнку з відомого болгарського рукопису «Хроніка Манасії» (XIV ст.) зображені дружинники великого князя київського Святослава під Доростолом з прапорами. На вершках древок були тризубці.

У Київській Русі тризуб стає великокнязівським знаком. Його зображення вперше відоме нам тут з печатки Святослава Ігоровича (загинув 972 р.), де чітко виріз-

Старовинне зображення мисливця з соколом: символом-тризубом.

няється князівський знак у вигляді літери «Ш» — себто тризуб, відомий нам сьогодні як знак Рюриковичів.

Згодом він карбується і на срібних монетах великого князя київського Володимира Святославича (978—1015). На них, зокрема, зображено з одного боку портрет володаря, а з другого — тризуб і напис: «Володимир на столі, а це його сребро».

Та не тільки на монетах використовується цей знак. Тризуб можна зустріти на цеглі підмурків Десятинної церкви у Києві, на плитах Успенської церкви у Володимирі-Волинському, збудованої в другій половині XI століття

(на цеглі у Володимирі-Волинському тризуб такий, як на монетах боспорських царів). Зображення тризуба, як повідомляють зарубіжні українознавці, знайдено також на варязькому мечі, в гербі французької королеви Анни (дочки великого князя Ярослава Мудрого), на надгробку святого Еріка (Швеція), що породичався з династією Володимира Святославича.

Існує понад сорок версій, що пояснюють походження тризуба. Наведемо найбільш слушні.

Можна беззастережно погодитися, що тризуб — це символ державної влади. Так, вершок скіпетра візантійських монархів увінчувався фігурою подібної форми.

Різні смислові навантаження пов'язують тризуб з релігійною емблематикою. Є припущення, що це трикирій, корогва, голуб Святого Духа тощо.

Світсько-військова символіка має означати: якір; закінчення франціски (спис з подвійною сокирою — улюбленою зброєю норманнів); лук зі стрілою — так звану кушу; сокиру.

Крім того, дослідники бачили у цьому зображенні геральдично-нумізматичну фігуру, візантійську монограму, геометричний орнамент візантійського, східного, слов'янського, варязького походжень. У тризубі закладено глибокий філософський смисл, який символізує триєдиність і тривимірність світу, що пізніше трактовано християнством як єдність Бога-Батька, Бога-Сина, Бога — Духа Святого.

Походження тризуба можна пов'язувати з матеріальною життєдіяльністю людини. Очевидно, на відповідному етапі свого розвитку людина почала користуватися знаряддям, яке нагадувало знаний нами тризуб. Воно допомагало їй успішно полювати на звірів, обробляти землю, ловити рибу, навіть оборонятися. Зрозумівши, що цей предмет поліпшує умови проживання, людина починає схилитися перед ним, обожнювати його, довіряє зберігання старшому роду, племені. Чи не тому бачимо цей знак у руках бога морів Посейдона як символ влади над водними просторами і стихією? Згідно з Гомером, коли спускаються вітри з ланцюгів, то Посейдон стищує хвилі, рятуючи моряків. Посейдон ходить з тризубом перед бурхливими потоками води і гасить їх. Щоб комусь надати сили, варто лиш торкнутися того тризубом. Із цим же символом Гомер зображує також дружину Посейдона Амфрїтіту.

До речі, ось твердження дослідників зарубіжних українознавчих центрів: поява тризуба як первісного обожнювання рибальського знаряддя, а згодом віднесення його до символу влади, могли виникнути у різних народів та в

1. Герб-тризуб.

2. Герб Війська Запорозького. XVIII ст.

різні часи не залежно. І це цілком ймовірно, оскільки його сліди зустрічаються у Скандинавії, Візантії, Греції. Крім згаданих уже знахідок на території України, тризуб знайшли і під час розкопок древнього городища біля Новгородца.

Водночас можна погодитися з науковцем С. Шелухіним про те, що український тризуб свідчить про історичний і логічний зв'язки з культурними впливами греків, римлян, кельтів-галлів.

Популярними є й такі версії походження тризуба, як уособлення трьох природних стихій — повітря, води і землі, зображення атакуючого сокола. Академік Б. О. Рибаків, наприклад, вважає, що підвіски з тризубом могли бути знаками князівської адміністрації на зразок татарських.

Зазначимо, що тризуб, який зустрічається на трапезцевидних підвісках, виявлених у Новгородці, в багатьох деталях співпадає із зображенням знаків на срібних монетах князя Володимира. Крім того, підвіски зі знаком тризуба і ускладненим орнаментом (що може свідчити про династичний знак) виявлено під час розкопок у Києві, Білгородці.

Тризуб як знак князівської власності Рюриковичів широко використовувався у державному житті Київської Русі. Він зображувався на печатках, якими скріплювали міжнародні договори; на князівських товарах, що відправлялися на продаж за кордон. Крім того, виконані в бронзі чи

сріблі тризуби прикрашали пояси дружинників князівського війська, зброю і знамена.

Не могли, звичайно, обійтися без тризуба, коли позначали князівське майно. Це, зокрема, стосується коней, про що згадується в «Руській правді»: «А за князь конь, иже той с пятной,— 3 гривни». «Пятна», до речі, як і знамена,— тогочасні знаки власності.

А ось як міркував з цього приводу наш історик Михайло Грушевський (1866—1934): «Що представляє сей знак? Про се робились різні здогади — тому що знак сей, як то бувало з такими старинними знаками, дуже стилізований, себто реальний образ предмета, котрий він представляє, дуже змінений для того, щоб фігура мала більш декоративний рисунковий, візерунковий характер.

З різних об'яснень я вважаю найбільш вірним те, що се вершок булави, чи, як то називають французи, «начальницької палиці», знаки влади старшини. Такі палиці — річ дуже стара, вершки чи головки таких палиць зустрічаються у знахідках кам'яної доби, коли люди ще не вживали металів. З таких палиць розвинулись потім наші булави, пірначі, чикани — знаки влади ріжної старшини. Головку такого пірнача представляє Володимирів знак... Головне те, що се оздоба питоменна, не запозичена, не видумана, а зв'язана з нашою тисячолітньою державою, політичною і культурною історією».

Після смерті Володимира Святославича знаки тризуба-двозуба ще тривалий час зберігалися на монетах великих князів Святополка I Окаянного (1015—1019 рр.). На монеті останнього зображення св. Георгія (це друге, християнське ім'я Ярослава Мудрого), а на зворотній стороні — зображення тризуба й напис «Ярославля серебро». Тризуб зустрічається й на монетах Тмутараканського князя Мстислава Хороброго.

Цікавий і такий факт: у синів Ярослава Мудрого знак влади зображений у вигляді двозуба; в Ізяслава Ярославича (1054—1078 рр.), його спадкоємців; туровського князя Ярополка (помер 1087 р.); великого князя київського Святополка (1093—1113 рр.); переяславського і київського великого князя Всеволода Ярославича (1078—1093 рр.), чернігівських князів Олега Гориславича (помер 1115 р.); Всеволода Ольговича (помер 1146 р.); Миколи Давидовича (помер після 1152 р.), галицького князя Лева Даниловича (1264—1301 рр.). Але скрізь постійно зберігається первісна — Володимирова — основа.

У цьому, до речі, немає нічого дивного, оскільки археологічні розкопки вже згадуваних Мартинівського та Хоць-

ківського городищ на Київщині засвідчили про наявність подібних знаків на тогочасних предметах.

Зображення тризуба було поширене на всіх землях Русі протягом багатьох століть. Так, великий князь київський Володимир Мономах (1113—1125 рр.) мав свій знак — такий, як і у Володимира Святославича. Знак тризуба мав на своїй печатці удільний князь Данило Дмитрович (правнук Романа Даниловича, перша половина XIV ст.), який був родоначальником князів Острозьких.

Тризуб постійно був уживаний і в побуті українців. Зокрема, була традиція малювати його на стінах або дверях чи воротах під час релігійного свята — Водохреща. Священники так пояснювали значення цього символу (в центрі якого був хрест):

Віра в Христа є початком усього в житті людей, а знак, що схожий на якір, означає: як на воді рятує судно й дає йому спокій, так і в житейському морі хрест і віра в його силу є для людини якорем спасіння від гріхів і зла, рятунок і пристановище в небезпеках.

Ось чому ці знаки, які кропляться святою водою, мають рятувати від злого духа, нещастя, біди. Ще в довоєнний час на Закарпатті на Водохреща малювали тризуб особливо масово в селах нинішнього Великоберезнянського району — Ставному, Новій Стужиці, Великім Березнім, Апші, Нижньому Верецькому, у Ясині — Рахівського району. У церквах закарпатських сіл Дубове, Калина, Нересниця на початку нашого століття ще зберігалися на вівтарях тризуби старокняжих часів.

У період феодального роздроблення Русі тризуб поступово витісняється з використання. Його замінять згодом: у Київській землі — спочатку двозуб, а потім зображення святого архистратига Михаїла², Чернігівській — чорний візантійський орел, а на західноукраїнських землях — лев, що дереться на скелю, тощо.

II. АРХАНГЕЛ (АРХИСТРАТИГ) МИХАЙЛ

У період феодального роздроблення Київської Русі, коли кожен удільний князь намагався бути незалежним від великокиївського престолу, масово розвивалася і регіональна символіка. Тоді ж, як засвідчують джерела, кожен

² Архистратиг — те, що й архангел (головний ангел).

князь прагнув самостійно входити в міжнародні зносини з сусідніми — близькими і далекими — землями. А відтак він мусив використовувати власну печатку (тобто перенесене на неї зображення іменного герба). І вже сини Володимира Мономаха замість тризуба використовують на печатках образи святих, зокрема архангела Михаїла. Але ще й до князювання Володимира Мономаха архистратиг Михаїл відомий у Києві. Саме з іменем цього святого пов'язане будівництво тут 1108 року київським князем Святополком-Михаїлом Михайлівського Золотоверхого собору.

Архангел Михаїл — один із семи небесних ангелів, головний воєначальник у православному церковному житті — стає з XII століття покровителем Києва. Згодом його зображення з'являється і на гербі міста, коли печаті окремих князів уже виконують роль регіональних символів. Треба зазначити, що за традицією, як встановив відомий російський учений М. П. Лихачов, зображення святого Михаїла було саме на печатках тих князів, котрі носили це ім'я. Тому є всі підстави вважати, що воно було дуже поширене на Русі, в тому числі й у київських князів, оскільки зображення саме цього святого досить часто зустрічається на тогочасних печатках. Це пов'язувалося з тим, що, починаючи з 811 року, візантійські імператори також брали собі ім'я Михайла. А приклад Візантії (звідки, як відомо, християнство поширилося на Київську Русь) був прийнятий на східнослов'янських землях і щодо вживання імен.

Як покровитель воїнства архангел Михаїл у пізніші часи стає на українських землях патроном запорозького козацтва і набуває загальнонаціонального значення. Історичні факти засвідчують: при переході в православ'я з іншої віри козаки, обираючи собі нове, православне ім'я, нарікалися здебільшого саме цим іменем. Наведемо хоча б такий приклад. Після перших перемог народної армії Богдана Хмельницького до козацького полону потрапляє полковник Чигиринського полку, окатоличений український шляхтич Станіслав Кричевський (той, котрий врятував від смерті Богдана Хмельницького, відпустивши його з-під варті). Вступаючи на шлях боротьби проти польської влади, він 1649 року переходить у православну віру і приймає ім'я Михайла. Так з цим іменем і ввійшов у історію героїчний син українського народу, київський полковник Михайло Кричевський.

Образ святого архистратига Михаїла постійно використовується на козацьких знаменах. Скажімо, на запорозьких

прапорах, які ще перед війною зберігалися в Ермітажі, він зустрічається кілька разів. В одному випадку архистратиг Михаїл одягнений в золоту кирею, срібний панцир і зелену сорочку до колін; штани голубі, взуття золоте. На голові — шолом з перами: з боків — зеленими, посередині — червоними. Крила в архистратига — білі. У правій руці — меч, в лівій — сфера³. У другому випадку на корогві святий Михаїл зображений на червоному кольорі.

Восьмого листопада 1648 року, в день святого Михаїла, Богдану Хмельницькому під Замостям було піднесено бердиш — бойову холодну зброю. З одного боку було зображення архистратига Михаїла, а з другого — напис: «Подъ Замосцемъ Я Богданъ Хмельницькій съ 80 тисячъ козаковъ а ляхамъ жедамъ и попамъ супостатамъ симъ Бердышемъ заграю на ихъ толстыхъ шияхъ...» Зображення архистратига Михаїла також було на тих прапорах, під якими вів до походу своє військо Богдан Хмельницький.

Коли з тридцятих років XVII століття українське козацтво починає освоювати землі на схід від Полтавщини, заселяючи й формуючи територію Слобідської України, туди переноситься й традиція пошанування покровителя дніпровської вольниці. Скажімо, на прапорі Сумського слобідського козацького полку бачимо архангела Михаїла з мечем у правій і щитом у лівій руках. На знамені Миропільської другої сотні — святий Михаїл стоїть на хмарах з мечем. Подібне зображення є на прапорі Межиріцької сотні (тут, щоправда, в лівій руці Михаїл тримає корону Російської імперії). На деяких стягах, зокрема Лиманської сотні, Ізюмського полку, намальовано архистратига Михаїла, котрий перемагає змія.

Після ліквідації 1782 року полкового устрою на Лівобережній Україні організуються три намісництва: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське. І тоді ж повітовим містам намісництв затверджуються нові герби. З 1782 року на гербі Києва зображається архистратиг Михаїл — на голубому тлі у короткому срібному одязі та з золотим німбом навколо голови. А коли 1853 року затверджувалися герби таких міст Київської губернії, як Звенигородка, Васильків, Канів, Тараща, Черкаси і Чигирин, то обов'язково атрибутикою верхньої частини щита було зображення архистратига Михаїла.

Статуя патрона міста — архистратига Михаїла — прекрасна купол нового приміщення міської Думи, яке за

³ Сфера — знак влади (предмет у формі кулі з дорогоцінного металу і коштовного каміння).

проектом архітектора О. Шілле було збудовано 1878 року в Києві. Проте постать святого Михаїла була відмінна від гербового зображення. Архангел постав тут у динаміці: він стоїть на земній кулі, у правиці — піднятий меч, під ногами — змії. На гербі його постать виконана зі срібла, на будинку Думи — із золота. Він зображений на гербі без шолома, в панцирі римського легіонера, з трикутним щитом княжої доби XI—XII ст. та полум'яним мечем у руці, який опущений донизу. Зауважимо, що змії не належить до іконографії архистратига Михаїла. Скажімо, на гривні Володимира Мономаха, знайденої 1821 року на Чернігівщині, цього символу немає. Пояснення такої розбіжності, на думку зарубіжного дослідника Л. Терещенко, таке: приміщення Думи споруджувалося невдовзі після придушення польського повстання 1863 року, а отже, змії, кинутий під ноги головного воєначальника небесних сил, мав символізувати польський націоналістичний рух, на який архистратиг Михаїл замахнувся мечем. Ця статуя на будинку Київської міської Думи стояла до середини 20-х років нинішнього століття, після чого її замінили на червону зірку.

Необхідно зазначити, що архистратиг Михаїл був традиційним символом не лише Києва. Знаємо його зображення на гербах інших міст України, зокрема Гадяча. А 1911 року його як національний символ прийняли на західноукраїнських землях. У Тернополі, скажімо, на окружних зборах «Соколів» і «Січей» було освячено прапор, на одному боці якого було зображено на синьому полі золотого лева, а на другому — святого архистратига Михаїла на червоному тлі й слова Тараса Шевченка: «Борітеся — поборете!»

Таким, до речі, був і крайовий стяг цих молодіжних національних формувань: святий архистратиг Михаїл на малиновому (червоному) полі, а на звороті — золотий лев на синьому тлі.

Тож не випадково, коли 29 квітня 1917 року в Києві був створений перший український полк імені Богдана Хмельницького, він одержав прапор Українського військового генерального комітету — малиновий із зображенням святого архистратига Михаїла.

Цілком природно те, що цей знак був у числі символів, навколо яких до січня 1918 року точилися дебати на предмет затвердження гербом Української Народної Республіки. Не ставши ним, архистратиг Михаїл залишився національним символом українського народу, оскільки був гербом серця України — її столиці Києва.

III. ЗОЛОТИЙ ЛЕВ

Перші відомості про його існування трапляються у хроніці польського письменника Ю. Зіморовича. Тут вказується, що князь Данило Галицький, засновуючи на честь свого сина Лева місто Львів (перша згадка датується 1256 роком), дарує його жителям герб, на якому зображено золотого лева на синьому тлі. Це — з писемного джерела. Натуральне ж зображення цього гербового знака бачимо вперше на печатці, що скріпила грамоту двох галицько-володимирських князів — Андрія і Льва II (котрі називали себе князями всієї Русі, Галича і Володимира) від 9 серпня 1316 року. Подібну печатку мав і останній галицько-волинський князь Юрій II — її використано на грамотах від 9 березня 1327, 11 лютого 1334, 20 жовтня 1335 років. Золотий лев на синьому полі залишився відзнакою галицьких земель і після того, як їх захопили польські

1. Герб Галицький.
2. Герб Перемиської
і Сяноцької земель.

королі. Так, Казимир Великий, який почав правити тут у 1349—1370 роках, угорсько-польський Людвик I (1370—1382), його намісник князь Володислав Опольський (1377—1378), польсько-литовський Володислав Ягайло (1387—1434) давали розпорядження карбувати на галицьких грошових знаках зображення лева. Золотий лев, що спинається на скелю, став гербом утворення 1434 року Руського воєводства, яке об'єднувало Львівську, Галицьку, Перемиську, Сяноцьку, а пізніше й Холмську землі. Але водночас галицький лев залишається й символом Львова. В цьому випадку, як правило, бачимо лева біля міської брами, що символізує місто. Така композиція, на думку дослідника сфаястики¹ зі Львова О. В. Маркевича, промовляє на користь найранішої назви — Львівград, Львівгород.

Цей же автор, простеживши еволюцію львівського герба, на основі архівних документів довів, що «руським» левом може бути тільки той, який зображений крокуючим управо на фоні відчиненої міської брами. Інші зображення лева на львівських міських печатках — то вплив католицьких символів, а з 1787 року — німецьких.

Коли 1848 року на західноукраїнських землях, як і по всій Західній Європі, прокотилася могутня хвиля революційних подій, створена у Львові Головна Руська Рада повертається до споконвічного символу Галицької Русі — золотого лева на синьому полі. Відтепер він стає символом національно-визвольної боротьби трудящих Галичини й Буковини за свою незалежність. Згодом його беруть за свої емблеми громадські спортивно-просвітницькі організації західноукраїнського регіону «Соколи» — «Січі», що були створені тут наприкінці XIX — початку XX ст. Зображення золотого лева бачимо й на посвяченому у вересні 1911 року спільному прапорі цих осередків.

Через рік на сторінках української преси виникає дискусія про майбутній український національний герб. На сторінках львівської газети «Діло» друкуються пропозиції прийняти за герб святого архистратига Михаїла. Відомий історик Степан Томашівський на сторінках часопису «Неділя» висуває свої аргументи на користь галицького лева: «... Не може бути жодного сумніву в тім, що історично найстаршим і традиційно безперервним знаком на українських землях є лев, ніякий другий не може в тім напрямі ставати поруч нього. Він передовсім сягає в ті далекі часи державної самостійності нашого народу (XIII в.), а тери-

¹ Сфаястика — допоміжна історична дисципліна, яка вивчає печатки.

торіально беручи, він зовсім не є знаком для самої тільки Галичини.

Лев був знаком для всієї Галицько-Володимирської держави, що обіймала велику більшість українських земель від Вислока по Дніпро і від долішнього Бугу по Карпати і Чорне море».

Правда, зазначає далі Томашівський, «за польських часів знак цей приложено до самої тільки Галичини, а для Волині, Поділля, Київщини скомбіновано окремі знаки».

Таким чином вчений стверджує, що «лев є гербовим знаком для всіх українських земель по сім боці Дніпра (правобережних) і «може бути загальноукраїнським символом. Се право ще більше оправдане з огляду на ту роль, яку відіграла галицько-володимирська держава в історії виторення й розвитку української національності. Без сеї держави трудно уявити собі можливість теперішнього існування української нації: тут лежить наш національний угольний камінь. Ся величезна історична вага західноукраїнських земель нехай отже буде зазначена й у характері національного герба».

Окрім того і практичні мотиви велять поставити лева на перше місце між усіма гербовими знаками наших земель. Герб тісно зв'язаний з національним кольором; наш лев нерозривно зв'язаний з синьо-жовтими красками: жовтий (золотий) лев на синьому полі. Значить — як синьо-жовта краска є загальнонаціональною, так само лев повинен бути нашим національним гербом».

Ось такі доводи навів Степан Томашівський у 1912 році. Однак, як відомо, в 1918-му загальнонаціональним гербом було визнано тризуб. А золотому леву знайшлося місце на гербі Західно-Української Народної Республіки, основний закон якої був проголошений 13 листопада 1918 року.

Слід вказати й на те, що галицький лев зустрічається на печатці самарської паланки Війська Запорозького, що, природно, потребує спеціального вивчення. Саме «руський» лев міста Львова використовувався вже згадуваним князем Володиславом Опольським у гербі польського міста Ченстохова, що підтверджено спеціальною ґрунтовною розвідкою зарубіжного геральдиста українського походження Романа Климкевича.

Золотого лева кріпили на сині стьожки Українські січові стрільці, які в роки першої світової війни формувались у складі австро-угорського війська з населення Галичини та Буковини.

Отой давній символ Львова (з часів Данила Галицького) й сьогодні залишається гербом міста Львова.

IV. КОЗАК З САМОПАЛОМ

Коли українське козацтво — нова суспільна організація, народжена на дніпровських островах, заявила про себе голосними походами проти турецько-татарської орди в середині XVI століття, подивувавши відвагою своїх лицарів усю тогочасну Європу, виникла потреба і в його символіці. Що стосується появи герба Запорозької Січі, то відомий нині дослідник національної символіки львів'янин Андрій Гречило вважає, що «вперше постать козака (без мушкета, з самою тільки шаблею) зустрічається на печатці гетьмана Гната Васильовича (1596 р.)».

На нашу думку, є підстави твердити, що саме в такому вигляді козацький герб існував і раніше. Так, характеризуючи клейноди⁵, надані польським королем Стефаном Баторієм дніпровській вольниці 1578 року, український літописець Григорій Грабянка зазначає: «Сеї на печаті Малороссійской войсковий герб, то есть вони в колпаку перекривленном, на плечах мушкет, а при боку и козацький рог з порохом... подан у військо Запорозское гетьманом Малороссійским за кровавое их противу бусурман заслуги на вечные часы».

Крім того, сучасні вчені В. В. Грабовецький та В. О. Гавриленко виявили в рукописних фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України печатку, якою скріплюється підпис гетьмана Григорія Лободи в 1595 році. Вона круглої форми, діаметром 27 міліметрів. У її середині на фігурному, знизу загостреному щиті вирізано козака в довгому, нижче колін, жупані. З-під нього виглядають шаровари і чоботи. Ноги запорожця повернуті вліво, що дає підстави припустити: його постать зображено не прямо, а з поворотом ліворуч у три чверті. На лівому плечі — мушкет з широким ложем і коротким стволем. У правій руці він тримає витягнуту з піхов шаблю. Постать висока, струнка, з туго перев'язаним поясом і широко розставленими ліктями. Створюється враження, ніби козак стоїть на урочистій варті чи на бойовому посту.

Описана печатка стоїть на універсалі козацького гетьмана Григорія Лободи, який датується 31 серпня 1595 року з Корсуня. Документ був звернений до мешканців сіл Куняні і Колоденського, котрі, підбурювані своїми війтами,

⁵ Клейноди — відзнаки та атрибути влади козацької старшини, такі, як корогва (прапор), бунчук, булава, пірнач, гербова печатка тощо.

відмовилися коритися розпорядженням запорожців. У зв'язку з цим керівник козацького загону в Жорнищах на прізвище Маско звернувся зі скаргою до гетьмана Лободи. А той одразу ж зажадав від кунянців і колоденців «під скрокгим (суворим.— В. С.) коранем вуйсковим» коритися в усьому козакам. Маска, а також допомагати їм «тих зрадників і виновників» — війтів і непокірних міщан — піймати та, «не беручи маєтностей їх жадних», доправити останніх до табору запорожців, де перебував сам Лобода.

І хоч у даному випадку скріпленою печаткою підпис гетьмана стоїть не на зверненні до сусідніх держав чи уряду Речі Посполитої⁶, однак мусимо зазначити, що наявність печатки свідчить про відповідний рівень козацької організації, який уже вимагає необхідності такого атрибуту.

Це зображення озброєного запорожця зустрічатиметься на печатках і прапорах дніпровської вольниці аж до зруйнування Катериною II Запорозької Січі в 1775 році. Воно буде основним символом козацької держави Гетьманщини, що існувала з початку визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького до ліквідації гетьманської посади, на якій останнім був Кирило Розумовський (до 1764 року). Впродовж усіх цих часів «козак з самопалом» — етнічний символ України, її державної організації. З 1764 до 1782 року (повної ліквідації Гетьманщини) замість цього символу використовувався герб Малоросійської колегії. Він мав поєднання державного символу Російської імперії (чорного двоголового орла на блакитному полі), а також геральдичних знаків історичних українських земель.

Так, не випадково козак з мушкетом (самопалом) став загальнонаціональним символом українського народу. Коли навесні 1917 року на Україні розпочинаються процеси відродження державності, а відтак постає питання про створення свого національного герба, саме цей козацький символ називається у числі перших.

Враховувалася, очевидно, думка відомого історика зі Львова Степана Томашівського, котрий, будучи прихильником золотого галицького лева, ще 1912 року зазначав: «Коли поза львом яка інша фігура була ще в княжих часах уживана в характері гербового знаку (монети, щити, печатки), то не архангел, лише узброєний лицар (первісно, може, образ самого князя, що прибрав подобу св. Юрія), як він проколює змія. Така фігура знов виступає у галицько-

⁶ Річ Посполита — назва Польсько-Литовської держави після Люблінської унії (1569 р.).

володимирській державі... Коли б у нас знайшлося більше прихильників гербового дуалізму, то для святої згоди можна було б запропонувати сполуку двох гербів, так що гербовий щит був би постійно поділений на два рівноряди поля. На одне поле прийшов би лев, на друге — на мою думку — належало б поставити зовсім іншу фігуру — козацького запорожця (*підкреслення наше.* — В. С.). Він один може стати до конкуренції зі львом не лише тому, що він був уживаний постійно козацькою Україною від XVI в., отже, ледве молодший від архангела; не лише тому, що в ньому слідне продовження традиції старокняжого лицаря: ще більше тому, що козаччина була зв'язком відродження давньої української ідеї. Отже, якщо дуалізм, то лев і запорожець».

На початку 1918 року, коли питання про затвердження герба вже проголошеної Української Народної Республіки постало гостро, пріоритетне право козака з самопалом обстоювалося й на сторінках часопису «Наше минуле». У спеціальній публікації вказувалося, що він, «безумовно, плід творчості нашого народу, і між гербами інших народів і держав нема йому подібного... До того ж, образ козака — твір пишного, блискучого періоду нашої історії, подарувавши народові нашому славу і безсмертя. Він з гербом того періоду нашої історії, коли весь загал народу пробудився від буденного життя і станув до боротьби в обороні своєї національної незалежності».

До речі, відомий історик В. Модзалевський (1882—1920) та графік Г. Нарбут (1886—1920) також схилилися до того, що саме цей символ «більш усього має з собою права: з історичного боку, як гербова емблема, — золотий (жовтий) козак з рушницею на блакитному полі. Але позаяк кожен герб може мати, крім щита, ще й нашеломник, то для нього можна вжити гербовий знак князя Володимира».

Такий державний знак, до речі, був підготовлений у 1918 році в період правління гетьмана Павла Скоропадського, хоча голівним гербовим символом України залишався тоді тризуб.

Цікаво додати й таку деталь, яка знаменує день нинішній. Саме козак з самопалом з'явився на корогві Українського православного братства, яке вийшло з нею 26 квітня 1990 року на молебень, приурочений до четвертої річниці чорнобильської катастрофи, що відбувся на площі Богдана Хмельницького біля собору Святої Софії у Києві.

Знову звернемося до історичних документів.

Після того, як улітку 1917 року Тимчасовий уряд визнав Центральну Раду й Генеральний секретаріат органами правління України, постало питання про створення символіки цієї державної автономії.

16 вересня голова Центральної Ради М. Грушевський публікує в «Народній волі» свою думку щодо гербових знаків України. Великі події, зазначає він, йдуть своєю чергою, а поруч із ними буденне життя висуває свої питання. І вони, хоч дрібні часом, теж домагаються свого розв'язання, бо з суми таких питань врешті-решт складається життя людини чи народу. Одним з таких питань, ніби дрібних, але немаловажних, з котрим здавна звертаються до вченого, є питання про те, що́ мусить вважатися гербом України.

Питання, продовжує автор, не таке просте, «бо загальнопризнаного, постійного державного герба України не було. Були різні знаки, які більш-менш підходять під се поняття...»

Зокрема він вважав, що державним гербом може бути тризуб, лук, або арбалет (його бачимо і на печатках київського магістрату XVII—XVIII ст.), або зображення козака з мушкетом і шаблею — герб Війська Запорозького, яке з половини XVII ст. репрезентує українську державність.

Водночас М. Грушевський зазначає, що «не має претензії вважатись гербовим знаком України лев — герб міста Львова (не Галичини), ангел з спущеними мечами — польський герб Київського воєводства, ангел з огненным мечем — пізніший казьонний герб м. Києва».

Після видання Центральною Радою III Універсалу, що проголосив 20 листопада 1917 року Українську Народну Республіку, питання про національний герб постало з усією гостротою. Тоді ж за ініціативою Генерального Секретаріату народної освіти в Києві відбулася спеціальна нарада з приводу цієї проблеми. У ній взяли участь знавці українського мистецтва й старовини, гербознавці.

Ось як про це писав М. Грушевський на сторінках «Народної волі» через тиждень після цієї наради: «Передусім зазначу, що всі присутні піддержали ту гадку, що казьонний герб Києва — архистратиг (герб Київського воєводства за польських часів і герб Київської губернії за російських) не може вважатись українським гербом, бо ніякої української традиції за ним не звісно. З державних гербів

України найблизшим нам часом і традицією є герб Гетьманщини — козак з мушкетом, і дехто висловлювався за те, щоб сей герб без усяких змін взяти за герб нової України.

Але я й інші, крім мене, були тої гадки, що цьому гербові належить дати перше й найважливіше місце між старими, традиційними символами української державності, але на знак нової України він не годиться. Відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відродження старого. Як найпростіше можна було б узяти за знак нової України золоті (жовті) звізди на синім тлі, по числу земель нової Української Республіки, або золоту букву У (Україна), або У.Н.Р. (Українська Народна Республіка) на синім тлі — на взірць герба французької республіки RF. Але геральдисти кажуть, що буква на гербі се против правил геральдики. В таким разі я проектував би як символ творчої мирної праці в новій Україні, її цивілізаційних завдань — золотий плуг на синім тлі, з тим, щоб сей знак нової України зайняв центральне місце в державнім гербі України.

Навколо його (над ним, півкругом, чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимира Вел., герб Галицько-Володимирського королівства і герб Гетьманщини. Внизу, в двох полях, можна дати герб Київа й Львова, двох культурних центрів старої України: київського лука і львівського льва, в його старій формі...»

Взагалі, як підкреслював наприкінці М. Грушевський, він хотів би в атрибутах нашого герба бачити «найбільш підчеркнений, культурний, творчий, об'єднуючий характер нашої нової республіки». Проте сам професор ще вагався у виборі конкретного герба.

Висловивши припущення про можливість використання тризуба як державного герба, вчений не зупинився детально на його характеристиці. Цю місію взяли на себе інші дослідники.

«В менш упрощенім — частішим та старішим виді,— писав у січні 1918 року на сторінках львівського часопису «Українське слово» Льонгін Цегельський,— сей герб виглядає радше на комбінацію двох (а навіть більше) взаємно переплітаючихся знаків, з яких один двораменний, подвійними чертами різаний, переплітається з другим, однораменним і одною чертою різаним, що в долі розширюється в листок чи вістрє. На Святополкових монетах

1. Зображення тризуба на цеглі Десятинної церкви. X ст. і спроба розшифрування знаку.
2. Герб УНР. XX ст.

приходять до того ще нові елементи: ліва рама двораменного знаку замінена в хрест, права дістає пругу посередині, так що складається аж з трьох вгорі збігаючихся черт, а середнє рам'я загибає цілком та лишаєсь з нього лише в долі «листок» чи «вістрє», натомість угорі, посередині між обома крайніми раменами, з'являється малий хрестик, властиво дві перехрещені палочки, кожда з кульками на обох кінцях».

Якщо порівняти це зображення з тризубом на грошах Володимира Великого чи Ярослава Мудрого, можна дійти висновку, що герб у кожного князя свій, хоч основна форма його повторюється у всіх його видах. Можливо, зазначав Л. Цегельський, кожний герб є так званим «руничним знаком чи так званою різюю, яку можна було б відчитати. Нагадує він своїм виглядом дуже первісні слов'янські герби».

Але Цегельський бачив національний герб зовсім іншим. Ось що він пише далі:

«Коли перейти до питання про те, яким повинен бути герб нової української держави,— то я схилився би ся до думки, що повинен стати ним один із двох безсумнівних історичних державних гербів українського народу: лев Юрія I або гетьманський козак з мушкетом. Герб — се часть традиції, а традиція, особливо ж державна, се немаловажна справа. Ми, українці, затратили вже — цілком без потреби, а по часті з нашої-таки вини — нашу стару назву: Русь, Русини. Тому так тяжко приходить нам витолковувати світові, що ми не нинішні, що ми стара нація, та що державність сягає ще IX віку. Тому також Москві легше приходило держати нашу інтелігенцію в національній несвідомості: звідки ж міг ученик у полтавській гімназії знати, що «Русь» X-ого віку се не «Русь» Миколи II, але що се отся ж осміяна «хахлендія» без традиції та без історичного імени? В Миколи II була ж і назва «царя всіх Русий» і Мономаха шапка — значить: ілюзія традиції 900 літ! Чи ж нова українська держава мала би зрікатися і решти традицій, решти ниток, що в'яжуть нас з нашими прадідами та що пригадують нам, що ми не нинішні, не байстрюки, та що ми стара, культурна і державна нація? Чи маємо втретє запитати нашу історичну традицію цілком наново? Між нашою традицією старокняжої держави і Гетьманщиною і так лежить прірва, через котру Йов Борецький, Богдан Хмельницький та Іван Виговський лиш з тяжким трудом зводили міст національної непереривності. Чи маємо свідомо палити всі мости, що лучать нас з нашими X, XIII чи XVII віками? Традиція —

се національне достоїнство, національна гордість, се джерело самопошани, почутє свого «Я» супроти других націй, другів і недругів.

Чи маємо самі зрікатися свого високого виховуючого і високо творчого чинника? Чи молоде покоління нової української держави має зростати в думці, що Україна зродилася аж 1917 року? Чи вся старовина має бути йому чужа? Українець XX-го віку має себе почувати лише визволенням з неволі негром — без минувшини, без великих прадідів, без вkladу у всесвітню культуру і історію?»

У зв'язку з цим автор наголошував: творці української держави повинні пам'ятати, що нація — це витвір історії, традиції, а державна ідея тим сильніша, чим давніша її традиція. З цих причин герб України має бути історичним, можливо найстаршим, символізуючи саме державність.

На думку Цегельського, цю роль могли зіграти золотий лев галицький чи козак-запорожець. Бо такий історичний герб буде промовляти до мільйонів українців мовою століть, пригадуючи їм славу і змагання прадідів, «двигаячи вгору народного духа, викликаючи многими скорими та легкими асоціаціями думок і почувань патріотичне одушевлення».

Якби постало питання про створення нового герба, то Цегельський готовий був висунути свою пропозицію: «Злучити нове з давним, а рівночасно символізувати природні і модерні змагання України — золоте променисте сонце на блакитному полі. Був би се герб Дажбогової землі, сонячної, та блакитнонебової, змагаючої до світла, волі, добра, краси в їх наймогутнішій формі. Є в тім і момент сили: ясної, світлої, творчої, але небезпечної всему, що темне та вороже життю...

Як уже конче творити новий герб, то простий, сильний і багатий в могутій асоціації. А ним є Дажбог-сонце на українським небозводі».

У розвиток цієї дискусії в другому номері київського журналу «Шлях» за 1918 рік з'являється стаття Леоніда К. (автор невідомий. — В. С.) «В справі герба України». Гербом України, вважає він, слід визнати такий, який був поширений на території всієї України, який визнавався всім народом. А таких вимог не задовольняє жоден. Ось чому, на думку автора, такий герб ще слід утворити. І він мусить мати загальний вигляд: або історично вірний, або перероблений, задовольняючи всі вимоги сучасного розвитку естетики й відбиваючи в собі характерні риси сучасного моменту.

Що стосується вже відомих нам символів історичних гербів — архистратига Михаїла, золотого лева і козака з мушкетом, то за жодним з них Леонід К. не залишає права бути державною відзнакою України. Архангел Михаїл, скажімо, особливо неприємно вражає його тим, що має озброєний вигляд. Мовляв, «не збройною силою добули ми Українську Республіку, не зброєю, сподіваємося, будемо її й зміцнити, і образ озброєної емблеми неприємно вражає око сучасного громадянина, зазнавшого на собі нещастя, що несе з собою зброя».

Зважаючи на те, що образ святого Михаїла походить з глибин однієї релігії — православної, автор висловлює побоювання: чи не стане така національна емблема неприйнятною для тих громадян, котрі сповідують іншу віру — католицьку чи уніатську? Отже, тут треба шукати згоди, аби не розколоти українську суспільність. Необхідно враховувати і той момент, що прийняття за герб емблеми, чужої католицькому духові, тільки сприятиме колонізації окатоличеного українського населення. Висновок: образ архангела як герба всієї України не бажаний.

На думку цього дослідника, не міг претендувати на загальнонаціональний символ і образ лева: «Він вживається як герб державний в Галицький період нашої історії, обнімаючи західні українські землі, котрі в той час були осередком українського громадського й державного життя (східні землі в той час державним життям не жили) і додержався до наших часів, як герб Галичини. За сей довгий час загальний вигляд лева пережив кілька змін: то його обертали наліво, то направо від глядача, то становили на всі 4 лапи, то зображали стоячим на задніх лапах, хвіст або підносили догори, або опускали. В останнім часі, коли майже все українське політичне життя зосереджувалося в Галичині, він там був прийнятий в значінні герба цілої України, і в такому значінні вживається там і понині. Зображують його стоячим на задніх лапах, деручимся на неприступну скелю, з хвостом, піднесенням догори; історичний колір свого герба якраз наш національний: золотий або жовтий лев на синім тлі».

Водночас Леонід К. застерігає: «Лева ні в яким разі не можна вважати плодом творчості нашого народу: самі історики догадуються, що він західного походження; стрічаємо його на гербах багатьох народів і держав — і на заході і на сході; він як цар звірів являється дуже шабльованим символом влади і не має в собі ніяких характерних ознак нашої нації». І далі: «Але разом з тим лев, що дереться на недоступну скелю, розкішно символізує

відродження українського народу, незважаючи на всі, здавалося, непереможні перешкоди, і в цім він нам підходить і дуже характерний для наших часів».

Однак автор розуміє й сам добре, що вжити цей образ «в його історично вірнім виді не годиться, бо він, як образ позичений, нічого не говорить ні розуму, ні серцю». Щоб це сталося, до фігури великого лева необхідно «додати ще рухів, щоб з сього образу пашіло неухвальною поривом перемогти поставлену перед ним перепону, щоб він символізував ту динамічну силу енергії, яка прокидається в народі під час його національного відродження».

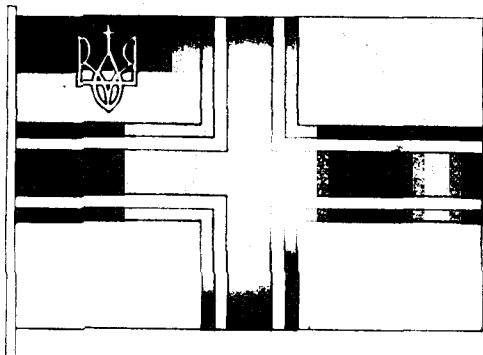
На нараді під головуванням М. Грушевського на початку листопада 1917 року в Києві висловлювалась думка, що перше місце серед старих традиційних символів української державності має зайняти герб Гетьманщини й Запорозької Січі — козак з самопалом.

Ось як на це відреагував той же Леонід К.: «Сей образ, безумовно, плід творчості тільки нашого народу, і між гербами інших народів і держав нема йому подібного. Сим двом точкам вимог естетики він, як і образ архангела Михаїла, цілком задовольняє. Але коли образ архангела символізує боротьбу за віру, то образ козака символізує ту саму добу боротьби, але у всій його широті й повноті: і за віру, і за волю, і за долю України — а тому сей герб має безмірно глибший зміст, ніж архангел. До того, образ козака — твір пишного, блискучого періоду нашої історії, подарувавши народові нашому й історії славу і безсмерте. Він є гербом того періоду нашої історії, коли весь загал народу пробудився від буденного життя і станув до боротьби в обороні своєї національної незалежності. Отже, зараз ми переживаємо дуже подібний до того момент, час пробудження всього народу нашого до ідейної боротьби за волю і долю України. Ся спільність характерних рис гетьманської і нашої діб робить образ козака з мушкетом і шаблею близьким, рідним і дорогим кожному сучасному українцеві, і з огляду на сю спільність сей образ може символізувати нашу добу, бо він в змісті своїм має характерні риси нашого часу».

Сей образ — один з тих художніх творів нашого народу, котрі з першого погляду не роблять приємного враження на око сучасного глядача, навпаки, здаються занадто наївними і навіть карикатурними, але чим довше на його дивишся, тим більше пізнаєш ідейний зміст і красу цієї простоти, тим більше він подобається.

Само собою зрозуміло, що сей герб можна прийняти за герб України тільки в історично вірнім його вигляді, бо

Морський прапор з тризубом
Української Народної Республіки.

найменша переробка позбавить його всіх згаданих вище коштовностей. Щодо кольорів, то до сього герба можна вжити наші національні кольори: козак золотий або жовтий на синім тлі, але сей образ постільки характерний українськими рисами, що до його можна вжити й інших кольорів, розписавши фігуру козака більш-менш природними фарбами, і своєрідність герба від того нічого не загубить».

Були й інші пропозиції, але вся дискусія точилась в основному навколо козака з самопалом, золотого лева галицького, архистратига Михаїла.

Однак після прийняття 22 січня 1918 року IV Універсалу Центральної Ради про проголошення України самостійною її голова М. Грушевський виступив з пропозицією взяти за герб УНР знак князівської влади з часів Київської Русі — тризуб. Мотивації М. Грушевського такі: «Українська Народна Республіка, ставши наново державою самостійною, незалежною, мусила вибирати собі й державний герб... найбільш натуральна річ для неї звернутися до тих старих державних знаків чи гербів, які вживалися нею за старих часів». На думку М. Грушевського, найкращий такий знак — тризуб, що вживався на монетах Володимира Святославича та його нащадків. Так і було ухвалено, й проекти, підготовлені художником В. Кричевським, були затверджені у березні 1918 року.

Природно, тут зіграла свою роль концепція історика М. Грушевського, котрий вважав, що лише Українська Народна Республіка — «єдина спадкоємиця Русі» — має право визнання знака тризуба як «державного герба».

Водночас мусимо зазначити, що питання із затвердженням тризуба гербом УНР було підготовлене всім ходом

подій. Так, 24 грудня 1917 року з'явилися перші державні банкноти України (100 карбованців) із зображенням тризуба з хрестиком угорі. Днем раніше в Києві та Одесі видруковано першу серію поштових марок УНР із тризубом. Шостого січня 1918 року Центральна Рада ухвалила закон про випуск державних кредитових білетів УНР на суму 5,5 мільйона карбованців. 18 січня 1918 року затверджено проект українського військово-морського прапора, на якому розміщувався той же тризуб із хрестом. Цей знак уже тоді виходить на перше місце серед інших проектів.

Додамо: зображення тризуба було і на малій та великій печатах Центральної Ради; залишався він відзнакою української державності і за часів гетьманщини П. Скоропадського та Директорії.

Після 22 січня 1919 року, коли об'єдналися УНР й ЗУНР, тризуб став спільним гербом для цієї української державності. Пізніше, в 20—40-х роках ХХ століття, символіку із зображенням тризуба використовували різні політичні організації Західної України, Буковини.

Нині вона вживається емігрантськими угрупованнями на Заході.

Для читачів, звичайно, буде цікаво дізнатися, а як збереглися традиції старослов'янської символіки в державному гербі Росії. Починаючи з 1497 року, коли цей символ вперше зустрічається на печатці царя Івана III, він, по суті, не змінювався аж до ХХ століття. Стаття 39 «Основних Державних законів про священні права Верховної влади» Російської імперії описує його так: «Російський державний герб — це в золотому щиті чорний двоглавий орел, коронований двома імператорськими коронами, над якими третя така ж, але більша корона з двома кінцями стрічки, що розвіваються, орден Святого Апостола Андрія Первозванного. Державний орел тримає золоті скіпетр і державу⁷. На грудях орла герб Московський: в червленому щиті на коні — Святий Великомученик й Побідоносець Георгій, який вражає дракона золотим списом».

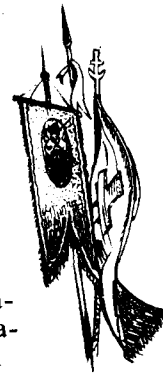
Російський державний герб, як справедливо вважав дореволюційний дослідник Є. Воронець, утворився шляхом історичним і спадковим. Його історія тісно пов'язана з історією печаток московських царів. Спершу на них зображалися Христос Спаситель, Богоматір з Немовлям тощо. Але однозначної форми герба державного тоді ще не було вироблено. Так, великий князь Дмитрій Донської уживав дві печаті: одну — із зображенням сучасного йому

⁷ Держава — ознака влади: золота куля з хрестом зверху.

святого, а другу — подвійну: на одному боці голова в шоломі, а на іншому — оголена фігура. Два різновиди печатей були і в його сина Василя Дмитровича. З одного боку — сучасний йому святий, а з другого — скаче на коні вершник з піднятим мечем. Ще більше символів уживав великий князь Василь Васильович: жіноча голова з древнім східним убором; четверо коней, що біжать урізномбіч, а посередині якась фантастична фігура; лев, що пожирає змія; на подвійній печатці зображався з одного боку вершник, а на звороті — дві оголені фігури.

Деякі різновиди печатей перейшли і до Івана III Васильовича, ними він користувався до 1497 року. Але з цього часу встановлюється однозначна форма російського герба. Використано для цього герб останнього візантійського імператора Костянтина Палеолога. Оскільки в нього не виявилось спадкоємців по чоловічій лінії, то Іван III, дружиною котрого була дочка Палеолога Софія, прийняв символічний герб Візантійської імперії (що була вже розгромлена турками) як видимий зовнішній знак нових правових відносин Московської Русі з Грецією і Константинополем. Це мало засвідчити, що Москва відтепер спадкоємниця Константинополя (другого Рима), і таким чином стає «третім Римом». І ця ідея злиття історичної місії Царгорода із планами всієї Росії в символічному гербі вперше проявлена 1497 року на подвійній печаті: з одного боку крилатий вершник, що вражає змія, з другого — чорний візантійський орел.

ПРАПОРИ

Прапор як засіб сигналізації відомий ще з античних часів. Дореволюційний дослідник Л. Яковлев зазначав, що перші давньоруські знамена, як і перші прапори інших народів древності, — це прості, довгі жердини, до вершин яких прикріплювалися гілля дерев, жмутики трави, кінські хвости та інші ознаки, котрі в літописах іменуються «чолкою стяговою»: «И бить сеча зла, и потяша стяговника нашего и чолку стяговую соторгоша со стяга» («Слово про Ігорів похід»).

Древні стяги дуже поважалися на Русі ще за часів язичества, а після введення християнства вони освячувалися образом животворного хреста, що було перейнято з грецької віри. З цього часу значення стягів як святині зросло — без прапора військо не відправлялось у похід і не вступало в бій. До речі, відтепер на вершню кріпився не гостроконечник, а хрест; замість однієї — дві-три «чолки» різних кольорів. Вони незабаром будуть замінені великими відрізками клиноподібної матерії яскравого кольору.

Як зазначає відомий російський історик XIX ст. М. Карамзін, слов'яни обожнювали свої знамена і вважали, що у воєнний час вони найсвятіші від усіх ідолів.

Стяги спершу брали в похід, піднімали їх перед боєм. Ставили на підвищеному місці, щоб було видно кожному ратнику. Збереглися в літописах з цього приводу такі вирази: «наволочив стяги» — тобто прикріпивши їх до древків і «поставиша стязи» чи «стоять стязи» — означало, що військо стоїть, готове до бою.

Збити стяги неприятеля вважалось рівнозначним перемозі у битві. В одному випадку, розповідає літопис, руські князі близько підійшли до стану половців і «перобродили через реку Сулу, и кликнуша на них, половци же ужасошась и не возмогоша ни стяга поставити, ни побегоша».

За стяговиків визначалися найвизначніші богатирі, які мали постійно підтримувати прапор над полем бою і охоро-

няти. Значення прапора під час бою було надзвичайно велике. Якщо він стояв нерухомо, «простираючися як облаця» — значить битва точилася успішно, а якщо зникав з-над голів ратників, то, очевидно, вже противник подолав військо — «досекошася до стяга, и стяг подсекоша».

Державний колір проявлявся в древності передусім на військових знаменах-стягах, печатах і в гербах на князівських грамотах.

Форми, зображення і колір народного прапора зберігалися незмінними, поки зберігалася стара народна віра, оскільки неможливо було з волі окремих людей змінювати форму народного кумира-божества.

Ця ідея святості військового знамена перейшла і в християнську епоху; правда, при цьому язичеські символи — дерево життя, фантастичні тварини — поступаються, природно, місцем новим символам: зображенням Христа-Спасителя, Георгія Побідоносця, Миколи Чудотворця тощо. Ці образи вишивалися золотом і сріблом на шовкових стрічках, котрі прикріплювалися до високих древків-дротиків з наконечниками різної форми, серед яких траплялися й тризубці.

Історичні джерела донесли до нас досить скупі відомості про кольори, які вживалися на прапорах Київської Русі. Наприклад, «Слово про Ігорів похід» згадує «чрвлен стяг», «белу хоругвь», «чрвлену чолку». На думку досить авторитетного сучасного зарубіжного історика Р. Климкевича, «стяг Руської землі (Київської доби) червоний із золотим тризубом чи двозубом того чи іншого князя».

Проте маємо певний сумнів щодо цього твердження, оскільки червоний прапор новгород-сіверського князя Ігоря не може уособлювати головний стяг Київської держави. Та й у часі Ігорового походу вона вже розпалася на окремі удільні князівства, тому це могло бути знамено хіба лише регіональне.

Які кольори вживалися на руських знаменах найчастіше? За висновком сучасних українських істориків К. Гломозди і О. Павловського — червоні. Але є й інша думка.

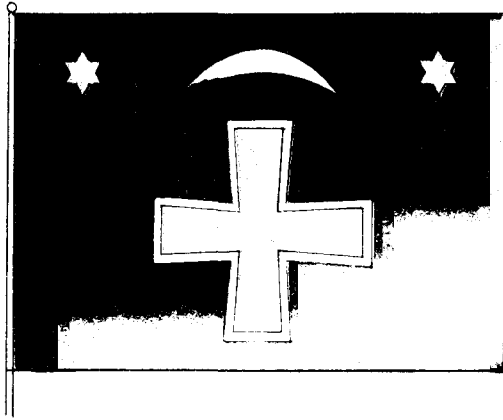
1910 року було «высочайше учрежденное при Министерстве юстиции Особое совещание для выяснения вопроса о русских государственных национальных цветах». У ході дискусії, яка розгорнулася на сторінках часописів, такі російські видання, як «Россия», «Новое время», «Московские ведомости», а також інші в своїх публікаціях визнали «в числе древних русских государственных цветов синий, голубой, лазоревый, оранжевый, желтый».

Чомусь на це не звертають уваги окремі сучасні дослідники, намагаючись переконати читачів, що українському народу притаманні головним чином червоні барви. Наводять незаперечні, на їхній погляд, доказ: 147 з 168 руських стягів, які зображені на мініатюрах Кенігсберзького (або Радзивілівського) літопису, — червоні. На жаль, в цьому разі не наводиться джерело, де зроблені такі підрахунки, оскільки наше уважне вивчення дає дещо інші результати. Так от: усього стягів на кольорових композиціях цього літопису — 213: 190 — червоних, 7 — жовтих, 7 — білих, 2 — коричневі, по 1 — синьому та зеленому.

Як бачимо, перевага червоних стягів — абсолютна. Однак це не дає підстав для остаточного вирішення проблеми на користь червоного державного прапора Київської Русі. Чому? По-перше, тому, що бачимо не корогву, а невеликі бойові стяги. Підкреслюю: тільки бойові стяги, які супроводжують виключно військові операції. По-друге, є ще одна обставина, яка не підкріплює тезу В. Ткаченка, що стяги з мініатюр Кенігсберзького літопису виражають саме державні кольори Київської Русі. Це те, що кольорові композиції літопису засвідчують: червоним стягом як військовим широко користувалися й інші народи. Наприклад, на сторінці 75 бачимо такий стяг у корсунців (територія нинішнього Севастополя, колишнє грецьке місто), на 85 і 98 — у печенігів, на 141 — у половців. Тобто, червоний прапор у ті часи — загально визнаний, можна сказати, інтернаціональний військовий символ.

Нові підтвердження цьому віднайдемо і на сторінках академічного видання «Древнерусская миниатюра» (1933). Тут бачимо з саме червоним знаменом прапороносця ординського хана під час битви на Куликовому полі 1380 року, а також у філістимлян, що воювали з ізраїльтянами.

Справді, червоний колір упродовж усієї нашої історії мав поширення і в народній творчості, і в побуті, і на державних прапорах. Але буде цілком справедливо розповісти і про те, як український народ користувався іншими кольорами, зокрема жовтим і синім (голубим, блакитним, лазуровим). Бо ж зовсім не історично, коли прихильники червоного кольору, цитуючи рядки про «червону корогву» з думи про Самійла Кішку, тут же опускають вислів, співаний українськими кобзарями далі, про «злато-сині киндяки». Так само, як у творчій спадщині Шевченка неправомірно бачити лише вирази «червона калина», «червоні жупани» й не помічати «золотої булави», «синіх жупанів» тощо.

Прапор Краснопільсько-Сироватської сотні. XVII ст.

Якщо ж звернемося до усної народної творчості періоду Київської Русі, то можемо переконатися, що вже з того часу наш народ досить часто віддає перевагу саме цим двом кольорам: синє море, синій камінь, синя хмара, синя мла, синє озеро, синєє небо, золотий камінь, жовтії чаші, жовтий пісок, золоте сонечко, золота коря, жовтий віск, золота грива, золота узда, золота роса, золота зброя, золотий перстень, золоті човни, золоті весла, золоті стріли, золоте перо, золоті яблука, золоті ножі, золоте зерно, сохи золотії, роги золотії, золотії гори, золоті косиці, труба щирозлотная, золота корогвонька, поясок щирозлотний, золотий вінець, липа, злотом облита, золота квітка, золотії підківки, золотее стреміння, злота маконька, золотії крила, золота стьоженька, золота днина, золоті арфи, золота осінь...

Звичайно, вже з того часу зустрічаємо й такі відомі вирази, як чистее поле, стадо сріблорого, тарілонька срібляна, ліс темний, сизий орел, зелене вино, черлене вино, коні воронії, сива ластівка, червін чобіт тощо.

Але звертає увагу найбільш улюблений жовтий (золотий) колір. До прикладу:

А збрала вна золоту росу.
Понесла вна і до ковальчиків,
До ковальчиків, до ремісничків:
Ой ковальчики, ой реміснички,
Ой скуйте ж мені золотий вінок,

А з останочків — золотий пояс,
А з обрізочків — золотий перстенець,
Золотий вінок голову склонить,
Золотий пояс лідвоньки зломить,
Злотий перстенець пальчики світлять.

Подібне зустрічаємо і в «Слові о полку Ігоревім»: поряд з «червленим стягом», «червленими щитами» — «золоті шоломи», «синій Дон», «золотий престол», «золоте стремено», «синє море», «сідло золоте», «мла синя», «золоті стріли», «золотоверхі тереми», «золоте намисто»...

До царювання Михайла Федоровича (перша половина XVII ст.) на російському прапорі поєднання цих двох кольорів ще зберігалось: на золотому щиті чорний двоглавий візантійський орел, а між коронами, що прикрашають його голови, — православний лазуровий хрест. Згодом синій колір замінюється на білий.

Що стосується твердження деяких вчених про пріоритетне значення червоного кольору (на російських печатах вживався цей колір в період монголо-татарського іґа), то це не стосується сучасних українських земель.

Цікаве твердження й про те, що червоний колір в епоху татарського іґа супроводжував надання ханських грамот-ярликів: «Таки рекше, утвердихомь алою лентою ярлык». Але при цьому треба зауважити, що ці факти передусім стосуються Північно-Східної Русі та значно пізнішого часу. Для більшої частини Південно-Західної Русі згадані ханські ярлики не мали значення верховної (хоч і насильницької), волі. Кольори гербових емблем південно-західних земель ближчі до державних кольорів усієї Русі, ніж до монгольських ярликів. В період Золотої Орди на гербі Чернігівщини бачимо чорного орла з золотим хрестом; на гербі Поділля — золоті сонце і хрест.

Окремі сучасні дослідники (зокрема В. Ілля) виводять традицію вживання жовто-синіх кольорів ще з язичницьких часів; вона органічно вплелася у християнську релігію: і сьогодні в православних храмах Вогонь і Вода — найбільші святощі, які виражаються через жовту і блакитну барви.

Подібних прикладів багато. Скажімо, серед перших речей церкви, побудованої 1775 року при двадцятій Аджамській роті Єлисаветградського пікінерного полку, значаться, зокрема: «Рыза парчевая голубая желтою тафтою подбита; эпатрахиль парчевой голубой желтою тафтою подшитъ; подрызник венецкой голубой тафты въ полахъ битымъ золотымъ позументомъ обложен, а подошитъ выбойкою гре-

ческою; поручи парчевые голубые желтою тафтою подшиты...»

Кілька десятків років поспіль саме в таких кольорах створювався іконостас Хрестовоздвиженської військової церкви у Катеринославі. На ньому зображувався голубий щит, у якому два вовки тримають золоту корону.

У стійкості цієї традиції можуть щодня пересвідчуватися кияни і гості столиці України — на брамі Володимирського собору фігури святих Ольги і Володимира зображені саме на жовто-блакитному тлі. В цих же барвах розписані інтер'єри Софійського та Володимирського соборів. А ще ж знаменита фреска «Марія Оранта» зі св. Софії, мозаїка Дмитрія Солунського зі зруйнованого Михайлівського Золотоверхого монастиря!

Отже, як бачимо, поєднання жовтого і синього (блакитного) кольорів має на наших землях глибоке коріння, зокрема і в Києві. То, може, й справді великокнязівський стяг був синьо-жовтий? Бо сама історія й природа Києва й на сьогодні характеризуються такими кольорами. Про це дуже вдало сказав поет Микола Зеров:

Вітай, замріяний, золотоголавий,
На синіх горах! Загадався — снить...
І не тобі — молодшому — бринить
Червлених наших літ ясна заграва.
Давно в минулім дні твоєї слави,
І плаче дзвонів стоголоса мідь,
Що вже не вернеться щаслива мить
Твого буяння, цвіту і держави.
Але, мандрівче, тут на пісках стань,
Глянь на химери барокових бань,
На Шеделя білооконне диво.
Живе життя, і силу ще таїть
Оця гора зелена і дрімлива,
Ця золотом цвяхована блакить.

(1926 р.)

Про поєднання цих кольорів твердять і літописні пам'ятки, котрі висвітлюють передусім події Київської землі. Саме звідси, з «матері городів руських», бралися головні сюжети. Так, за підрахунками дослідників, колір щитів постає з їх сторінок в основному червоний, що узгоджується з відомим виразом зі «Слова о полку Ігоревім»: «храбрии Русици поля преградища чрвлєными щиты». Водночас зустрічаються й жовті. Шоломи, як правило, мають синю барву.

Що стосується кольору мечів і шабель, зображених у «Кенігсберзькому літописі», то він, як правило, синій, інколи — білий. Руків'я — такої ж барви, але часто (особливо у князів) жовті, тобто в зображенні цього виду зброї поєднуються синьо-жовті кольори. Крім того, меч виступає в літописі кілька разів як символ. Двічі здача меча символізує здачу міст: Києва — Ізяславу Ярославичу і Мурому — волзьким болгарам. В обох випадках меч при цьому перебуває в піхвах жовтого кольору. В інших — зображено вручення його. Скажімо, Володимир Святославич, посилаючи в бій Бориса Володимировича з дружиною, простягає йому оголений синій меч, тобто йдеться про воєнний похід. А от на іншій сцені бачимо передачу Володимиром Всеволодовичем меча в золотих піхвах своєму синові Андрію Володимировичу, котрого посилає на князювання до Володимира (Волинського). Тут меч як символ певних традицій зображається в літописі саме в поєднанні синього і жовтого кольорів.

А от списи, як правило, передані в чорних і білих забарвленнях, рідше — в коричневих і червоних, зовсім рідко — у синіх. Щоправда, треба зважити на те, що списи на мініатюрах літопису в багатьох випадках зроблені одним розчерком, що затруднює виявлення кольору. Легше зі стрілками і шпорами: всі вони або чорні, або коричневі. Синіми фарбами передано сокири, бердиші, молотки, ланцюги, кулеподібні булави, зображення яких бачимо на мініатюрах, а от лопати — як сині, так і жовті. Таким же кольором змальовано круги воску, які вручаються грецьким послам.

Зауважимо, що у «Кенігсберзькому літописі» та інших пам'ятках історії дерево передається переважно жовтою, а залізо — синьою фарбою. Наприклад, якщо сама сокира зображена синім кольором, то сокирище — жовтим.

Хочеться звернути увагу й на таку деталь з літописного «Изборника Святослава» 1073 року: заставки-птахи, які служать своєрідними ключами до нових розділів, виконані саме у синьо-жовтих барвах. Такими ж фарбами зображені й фігури святих.

На мою думку, мабуть, саме серйозне вивчення кольорових композицій у літописних пам'ятках дало підставу російським геральдистам назвати у 1910 році синій і жовтий серед державних кольорів древньої Русі, спадкоємицею якої була, звичайно, передусім Україна.

Цікаву версію щодо давньої української традиції поєднання жовтого і синього кольорів розповів нещодавно львівський історик Б. Якимович. Так, згідно з нею слово

«хохол», котрим дехто називає інколи українців, — монгольського походження. Воно складено зі слів: «хох» — синій, голубий, небесний та «улу» (юлу) — жовтий. Кінцева голосна редукується, і ми дістаємо теперішнє звучання.

Природно, така гіпотеза викликає значний інтерес, оскільки сині й жовті справді могли бути кольорами племінних об'єднань слов'ян ще до нашестя монголо-татар, а саме слово перейшло у мову наших сусідів, втративши своє первісне значення. Підтримую думку Б. Якимовича, що саме такими об'єднаннями племен монголо-татари могли називати могутнє Галицько-Волинське князівство, яке під проводом князя Данила Галицького так і не скорилося повністю ординській навалі.

На доказ історичного кореня традиції поєднання синьо-жовтих кольорів на Україні наведемо і такий приклад. Як свідчить хроніка Зіморовича (відома вона нам ще з середини XVII століття), щойно заснованому місту Львову (1256 р.) надається герб, на якому зображується золотий лев на голубому тлі. Ці ж кольори поєднувалися на знаках Руського воєводства за часів Речі Посполитої.

Треба пам'ятати (а це стверджується й прикладом з левом), що прапори скрізь і завжди виготовляються, як правило, відповідно до кольорів герба тієї чи іншої землі чи країни.

Згадаємо про славнозвісну Грюнвальдську битву 1410 року, в якій об'єднані сили слов'янства і прибалтійських народів розгромили німецьких залізних рицарів. У ній, як відомо, взяла активну участь і представники українського народу. Так от, польський історик Ян Длугош, перераховуючи склад війська, зокрема зазначає, що хоругва Львівської землі «мала на прапорі жовтого лева, що ніби дереться на скелю, на лазуровому полі», а хоругва Перемиської землі «мала на прапорі жовтого орла з двома головами, оберненими однаково в різні боки, на лазуровому полі».

Слід зазначити, що «сімнадцята, вісімнадцята і дев'ятнадцята... з огляду на чисельність свого населення» дружини Подільської землі шикувалися до бою під хоругвами та прапорами, і на кожній хоругві зображалось сонце на білому полі. Це співпадало за кольорами з барвами знамен військових та головного знамена краю. Дещо пізніше у гербі цього регіону золоте сонце зображується на синьому полі.

Привертає увагу й те, що дружина з Галича — двадцята в даному випадку — «мала на прапорі чорну галку з

1. Прапор з гербом
Острогозького полку. 1775 р.
2. Прапор з гербом
Харківського полку. 1775 р.

коронаю на голові на білому полі». Очевидно, вона виступала під стягом не регіональним, а фамільним. Хоча й на деяких іменних корогвах (хоругвах) з колишнього Галицько-Волинського князівства збереглися традиційні кольори, зокрема на стягу Спитка з Ярослава — жовтий «серп місяця із зіркою посередині на синьому полі».

На жаль, Ян Длугош не залишив нам докладний опис прапорів дружин з Києва, Пінська, Берестя, Дорогочина, Кременця та Стародуба, що належали колись до південно-західних земель Київської Русі; в даному разі історик відбувся загальною фразою, що «на них на червоному полі були намальовані знаки, якими Вітовт (литовський

князь.— В. С.) за звичасм таврував своїх коней». Напевно, йдеться про так звані «гедимінові стовпи» (три білих стовпи на червоному полі).

Очевидно, прапор кожного згаданого міста у верхньому кутку мав знак литовського князя, а іншу площину відводили під традиційні кольори кожного конкретного регіону.

Дослідження вчених (передусім Р. Климковича) довели, що герби на прапорах руських земель, крім червоного та білого кольорів (державних у Польсько-Литовській державі), мали також й інші барви. Так, в історичних гербах польських і підляських міст використовувалися жовтий і синій (блакитний) кольори. Герб Полісся — в червоному полі й на срібному коні з блакитною упряжжю лицар у блакитному уборі, який держить у піднятій правиці срібний меч, а на лівому рамені — блакитний щит із золотим двораменним хрестом. Герб Підляшшя — на срібному полі й червоному коні з блакитною упряжжю лицар у блакитному уборі, з блакитним піднятим мечем у правиці й золотим двораменним хрестом на блакитному щиті, що висить на лівому рамені.

Р. Климкович пояснює наявність жовто-блакитної сполуки для нараменного щита з подвійним хрестом так. Барви герба династії Гедиміновичів змінювалися залежно від часу й місця, зберігаючи численні двобарвні зіставлення. Так, на виображенні русько-литовської погоні в «Арсенальському гербовнику» хрест золотий у блакитному полі; в Ченстоховськім Богослужбнику, що був подарунком короля й великокнязя Жигмонта I, він срібний у червоному полі. А крім того, маємо ще й інші сполуки барв, що збереглися в міській геральдиці... тому хочемо тільки ствердити, що погонь⁸ була найчастіше виображена з золотим подвійним хрестом у блакитному полі (передусім у державних інсигніях Великокнязівства). Та якраз у такому барвному зіставленні видніє вона в передових західноєвропейських гербовниках. Ця сполука барв наявна у більшості гербів українських міст, що користувалися погонню (головно на Волині), а крім того, вона узгоджується з твердженням давніх гербознавців, що упряж і зброя в «підлясько-польського гербового лицаря-вершника блакитні».

Саме це і різнить північно-західні українські землі від подібних земельних гербів з погонню в Польщі, Литві й Білорусії.

При цьому слід нагадати й такий факт. На перегляді

об'єднаних слов'янських сил перед Грюнвальдською битвою першою була велика короґва землі краківської — білий орел з короною на голові, а другою — два золоті орли в полі небесному.

Звернемося до знамен славних запорожців.

Короґва — найбільша святиня українського козацтва. Під нею запорожці ходили через бурхливе Чорне море до стін столиці Оттоманської Порти — Константинополя, переслідували ординських нападників, відвойовуючи ясир, піднімали трудовий люд на боротьбу проти гноблення польською шляхтою. Біля прапорів розпалювалися найзавзятіші поєдинки, бо втрата прапора для запорожця, як і для його предків, давніх русів, рівнозначна поразці, ганьбі.

Добре розуміючи це, шляхта завжди домогалася, аби козацтво на знак перемир'я видавало військову короґву. Так, знаючи, що запорожці мають у своєму таборі — на лівому березі Сули (біля сучасного міста Лубни на Полтавщині) — прапор австрійського імператора «з кармазинового адамашку», гетьман польський Жолкевський пропонував мир за умови, що козацький гетьман «розпустить свою купу та віддасть короґву Максиміліана й артилерію».

Перший відомий нам з історичних джерел козацький прапор — червоне полотнище, на якому білий хрест. І в майбутньому ми будемо часто бачити поєднання саме цих кольорів на козацьких знаменах. На наш погляд, традиція ця йде від родинного герба прославленого запорозького ватажка Дмитра Байди-Вишневецького. Під його штандартом⁹ звичайно ходили хортицькі січовики в середині XVI ст. На пам'ять про мужнього українського князя, котрий загинув у турецькій столиці на гаку, дніпровська вольниця й залишила на своїй короґві «символи Вишневецького, потомка турово-пінських Рюриковичів».

На козацьких прапорах XVI—XVIII століть зображалася сонце, місяць, зірки, коло, олені, зброя, святі — все, що було на той час характерним для мотивів українського народного образотворчого й декоративного мистецтва.

За свідченням зарубіжного історика Михайла Антонівича, на короґвах, які супроводжували запорожців у походах на Крим, Туреччину, в Західну Європу, вишивано образ святої Покрови. Прапори з цим зображенням гордо майоріли під час походів і боїв Ружинського, Косинського, Наливайка, Лободи, Сагайдачного... Проте найпоширенішим

⁸ Погонь — гербове зображення озброєного вершника.

⁹ Штандарт — тут: запорозький прапор.

залишався козак, якого запорожці взяли за герб Низового війська. Цей герб — лицар-вояка, котрий дещо звернутий уліво, з шаблею при лівому боці і рушницею на лівому плечі — як уже зазначалося вище, відомий ще з XVI століття.

Поряд з чисто своїми вживалися козацтвом і корогви володарів, котрі брали їх на службу. Наприклад, жовтий стяг з чорним орлом — від австрійського імператора, червоний з білим орлом — від польського короля.

Зустрічаючись 1654 року в Богуславі з Хмельницьким, Павло Алепський, котрий супроводжував до Москви антиохійського патріарха Макарія, зазначав: «с войском было знамя христоролюбивого воинственного гетмана Зиновия из черной и желтой материи полосами с водруженным на нем крестом».

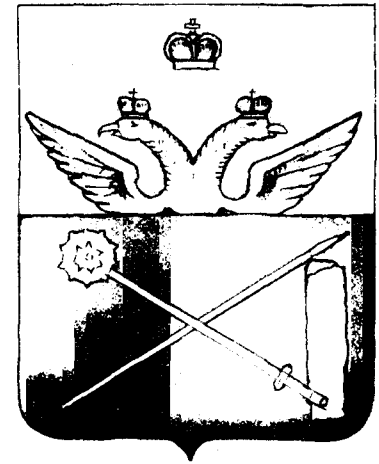
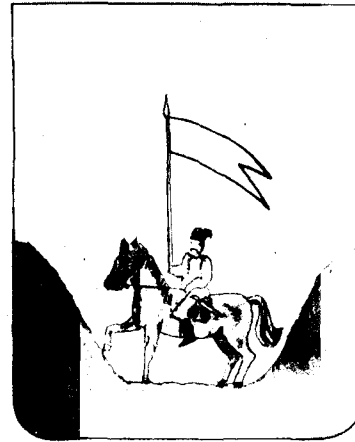
Окремо необхідно сказати про ті знамена, які вручалися українським козакам від російських царів. Нам невідомо, яку ж відзнаку вручено першому загонові запорожців, який на чолі з Дмитром Івановичем Вишневецьким перейшов на службу Івана IV (Грозного) ще 1557 року. Можемо лише припустити, що вона мала всі ознаки великого стяга царя Івана Грозного того часу. З російських документів відомо, що «середина лазоревого цвета, откос белого, сахарного. В среднем кругу изображен господь Вседержитель на белом коне среди звездного неба и окруженный небесными силами. В нижнем углу — святой апостол Иоанн Богослов, а на откосе архангел Михаил на золотом крылатом коне».

Знаємо, що офіційно передано 1632 року українським переселенцям на російські землі: «знамя нарочитое из запасных знамен — послать то знамя Тулских Черкас. (тобто переселенців з України.— В. С.) и Днепровских козаков голове Ивану Ворушаю». Як воно потрапило в Іноземний приказ Московської держави, документи, на жаль, світла не проливають, однак, на щастя, дають його опис: «Тафта веницейская, опушка червлена, всередине два клина желтых да один клин черен, на черном клину круг тафта червлена, тафты в нем два аршина 6 вершков...»

А ось який козацький прапор описується 1643 року: «Знамя Черкасское, а на нем нашит крест по листкалям — а по осмотру того знамени опушка мухояркая червчатая, и желтая, и знамя ветхо».

Гетьману Брюховецькому царським указом 1665 року передавався такий прапор: «цвета середина тафта червлена, опушка тафты зеленая, по знамени круги тафта лазоревая».

Під час боїв, переходів прапор завжди майорів на чолі

1. Емблема для прапорів
Охтирського полку. 1775 р.
2. Прапор з гербом
Українського полку. 1775 р.

війська. Ось як описує сучасник урочистий марш народної армії біля стін Львова восени 1655 року: «Хмельницький їхав як гетьман козацтва Краківським передмістям повз тамту браму на сорокатуму бахматі. За ним несено новий червоний прапор, бунчук з кінського білого хвоста, над ним на білій китайці вигиптуваний його герб: Абданк з хрестом, другий прапор, прикрашений зображенням святого Михайла, який списом пробиває змію. За цими прапорами поступали інші прапори, яких було менше-більше 34, і на них виднілися гербові знаки майже всіх воеводств і віддалених країн, крім білого орла Польщі і корони».

При цьому слід зазначити: твердження деяких істориків про те, що польський король Ян-Казимир прислав Богданові Хмельницькому жовто-блакитну корогву, не знаходить свого підтвердження в історичних джерелах, оскільки шляхетські послі засвідчили в своєму щоденнику: вони вручили українському гетьманові в Переяславі (у лютому 1649 року) «червону корогву з білим орлом». А зустрічав Богдан Хмельницький польських комісарів з червоним прапором: «Гетьман Хмельницький виїхав... назустріч у поле, за півчверті милі, з кількома десятками вершників: з полковниками, осавулами, сотниками, військовою музикою з бунчуком і червоною корогвою» (Ю. Зіморевич).

Значного поширення на козацьких знаменах червоний колір набуває в роки визвольної війни 1648—1654 років.

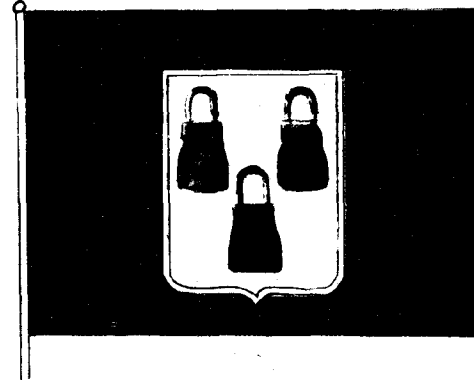
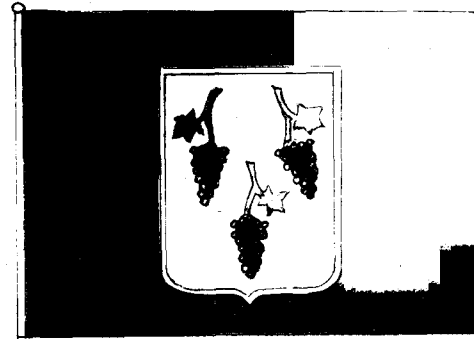

Так, у реляції про облогу Гомеля 1651 року анонімний автор повідомляє: «13 червня, тобто у неділю вранці, о 8 годині, коли змінювався караул, вартовий помітив червону корогву з білим хрестом і білою лиштвою, під якою козаки підступали до Гомеля. Коли корогва вже проносилася серед садів мимо міста, поряд з нею з'явилася і друга червона корогва, з нею було три білих, дві чорних і дві жовто-облочистих (жовто-блакитних.— В. С.) корогви, під якими йшло 8 тисяч козацьких вершників і відбірних піхотинців».

Очевидно, йдеться про ті прапори, які через місяць будуть захоплені військом литовського гетьмана Януша Радзивілла й опис яких зберігається у відділі рукописів Державної Публічної бібліотеки імені М. С. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Так, стяг, що «під Лоєвом узятий з полку Небаби», — полотняний, світло-вишневий, хрест білий, зверху і знизу блакитні лиштва. Серед тих знамен, біля опису яких зазначається, що вони «в таборі вранці взяті», двоє мають поєднання жовтого і блакитного кольорів. На одному з них блакитна лиштва і блакитне поле, по якому розміщуються золоті хрест і півмісяць. На другому, червоному, жовтий хрест, а на голубій лиштові червоні квітки. Згадуються в описі й прапори з чорним кольором (очевидно, один із тих, про які йшлося в реляції про облогу Гомеля: сама корогва біла, хрест і кружечки чорні, лиштва червона). Прості підрахунки засвідчують, що на описаних прапорах, приналежність яких перший їх дослідник Я. Ісаєвич відніс до Чернігівського полку, переважають білі (10) і червоні (8) кольори, що, мабуть, пов'язано з впливом польської геральдики. Далі йдуть блакитний (6), сірий (3), жовтий (2), чорний і зелений (по 1 випадку).

Ретельний аналіз подій 1651 року дає підставу автору висунути версію про те, що два жовто-блакитні прапори, захоплені військом Януша Радзивілла, належали не Чернігівському, а Ніжинському козацькому полку, оскільки герб Ніжина — це золотий жезл бога торгівлі Меркурія на синьому (голубому) полі. А Ніжинський полк у кампанії 1651 року був підпорядкований Чернігівському полковнику Мартину Небабі, котрий героїчно загинув тоді у битві під Ріпками.

А ось яка картина з козацькими прапорами Київського полку у період визвольної війни (1648—1654 років). В тому ж фонді їх описано чотирнадцять. З них чотири мають поєднання блакитного і жовтого кольорів. На блакитному полотнищі — жовті хрест, місяць і зірка. А ще на

1. Прапор з гербом
Ізюмського полку. 1775 р.
2. Прапор з гербом
Сумського полку. 1775 р.

трьох — герб Києва: лук зі стрілою в колі (куша); жовта корогва має блакитну полотняну лиштову, на якій коло і лук цеглясті (оранжеві). Ще на одному блакитному — коло, лук і стріла жовті, а лиштва блакитна полотняна. Тканина цеглястого забарвлення, а куша жовтого кольору, лиштва синього. До речі, на думку історика Я. Ісаєвича, один з цих стягів міг належати і якомусь із київських ремісничих цехів.

Так-от, на київських прапорах того часу червоний колір зустрічається у 8 випадках, білий — у 7, блакитний — у 6, жовтий — у 6, чорний — у 4 і лише раз — зелений.

З XVIII століття полкові і сотенні козацькі прапори Війська Запорозького все частіше виготовляються з блакит-

ного полотнища, на яке жовтою фарбою наносяться хрести, зорі, зброя, постаті святих. Згодом — козак з самопалом на золотому (жовтому) щиті з голубим тлом. 1717 року, наприклад, полтавський полковник Іван Черняк повідомляє гетьмана Івана Скоропадського, що «на сотенні корогви куплено блакитного лудану, а жовтий лудан дано на пряжі».

Подібну інформацію подає і лист лубенського полковника Івана Кулябки від 1758 року. У ньому, зокрема, йдеться про те, що прапор «кріпосної сотні Лубенського полку з одного боку має бути національним, а з другого — згідно з бажанням полкової канцелярії: «на світло-голубій голі з правої сторони і золотій землі на знаменах козак розписан буде».

Подібні барви поширюються і на знамена козацьких полків Слобідської України. Так, прапор балаклійської сотні Ізюмського полку був такий: на жовтій основі червоний хрест, над ним корона і блакитні лаври.

Поєднання червоного, жовтого і блакитного кольорів на козацьких прапорах зустрічається, до речі, дуже часто.

Треба зазначити, що поєднання жовтого і блакитного кольорів бачимо і на багатьох гербах козацької старшини того часу. Так, рід миргородських полковників Апостолів, з якого походить і гетьман Данило Апостол, мав таку відзнаку: голубе поле щита прикрашали золоті зірки і зображення золотого кавалерського хреста. Власне, таким був історичний герб Миргорода.

Ми не знаємо достеменно, якими були прапори Вінницького та Брацлавського полків. Але, очевидно, вони перейняли барви тогочасного герба Подільської землі — золоте сонце в синьому небі. Бо саме в цьому треба шукати пояснення, чому, скажімо, герби Кам'янця-Подільського та Проскурова (Хмельницького) — синьо-жовті, як і символи козацьких родів подільських полків.

Герб Богунів мав такий вигляд: на голубому полі щита лежала золота підкова і золотий кавалерський хрест.

У роду знаменитих Нечаїв передавався у спадок герб, де в голубому полі перекинута підкова, обрамлена золотим кавалерським хрестом.

Цікаво звернутися до сімейної традиції окремих киян. Так-от, потомки Василя Федоровича Дворецького, київського полковника (у 1659—1669 роках), передавали з покоління в покоління такий герб: у голубому полі золота зірка, обрамлена золотими: зверху — кавалерським хрестом, зліва — півмісяцем. Ці кольори бачимо і на родинній ознаці батуринаського сотника Якова Івановича Долинського

(1713 рік) — в голубому полі золотий хрест і золота підкова.

Водночас необхідно зазначити, що згадані кольори переважають на гербах графа Безбородька, гетьманів Михайла Дорошенка (загинув 1628 року), Івана Брюховецького, Кирила Розумовського, багатьох представників генеральної старшини.

Ще напередодні Великої Вітчизняної війни в Ермітажі зберігалось чимало козацьких знамен, на яких можна було побачити поєднання цих двох кольорів. Наприклад, на одному з них — архистратиг Михаїл, одягнений у золоту кирею і блакитні штани. Ще одна корогва («1774 року лютого 28») створена коштом останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського: продовгуватий прямокутник блакитного кольору, на якому яскравіли золоті герби.

Знайдені нещодавно документи засвідчують, що прапори в таких барвах використовувалися на Січі ще до того, як булаву кошового атамана прийняв православний Петро Калнишевський. Про це довідуємося з його листа до київського священнослужителя (1763 р.): «При сем услужно прошу в Києве искусных мастеров проискать подрядить сделать в прилагающую меру войсковое знамя на блакитном канавище, в подобие имеющегося при Коше на желтой материи четвероугольного недавно поновленного знамя...»

Традицію використання козаками жовто-блакитних прапорів підтверджує й опис-звіт видатного російського філолога, знавця давніх пам'яток культури України Федора Корша на картину Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану», яку придбав імператор Олександр III: «...знамена козацкие, изображенные художником Репиным на его картине, не содержат по своему цветовому набору никаких иностранных веяний, а отражают в себе извечную преемственность цветов золотых и небесных, постоянно присущих для всех знаков отличий в Южной Руси (Малороссии) еще со времен Великих князей Киевских, вплоть до роспуска запорожской вольницы, согласно повелению императрицы Екатерины Великой. Сказанному имеется предостаточно письменных подтверждений в отечественных и иностранных сугубо исторических источниках, а равно — в ряде предметов материального искусства тех древних времен...»

Водночас традиція поєднання блакитного й жовтого кольорів поширюється і на герби тогочасних міст України. Наприклад, «Скорочений особливий опис Київського намісництва 1787 року» свідчить: герб Києва — це архистратиг

Герб Катеринослава.

Михаїл у золотому ореолі на голубому полі. Така ж гама кольорів і на гербах Лубен (у голубому полі рука, що тримає золоту булаву), Миргорода (в голубому полі золотий чотирикутний хрест, під яким срібна восьмикутна зірка), Городища (в голубому полі навхрест лежать золоті шабля і ключ, зверху — срібна шестикутна зірка).

Герби восьми з одинадцяти повітових міст Київського намісництва, що зображені у даному описі, обрамлені жовто-блакитними корогвами.

Пізніше, коли 1853 року затверджувалися герби міст Київської губернії, до обов'язкової верхньої частини щита, що відтворювала в кольорах герб Києва, додавалася п'ятиконтрна золота вежа.

Традицію поєднання блакитного й жовтого кольорів зустрічаємо і на багатьох гербах повітових міст Чернігівського намісництва, про що засвідчує відома праця О. Шафонського. А чи були й інші комбінації кольорів? Так. На гербі Березни зображується в голубому полі Зелена береза, яка пронизується навхрест золотими стрілою і шаблею, з боків — срібні зірки й півмісяць. Ніжинці віддавали перевагу трьом кольорам: перерізаний надвоє щит, на якому у верхній (червоній) частині — дві руки, а в нижній (синій) — золотий жезл Меркурія (пізніше червоний колір відпаде). А ось у Глинську був традиційним (поряд з червоним та жовтим) і чорний колір: в червоному полі золоте серце, золотою короною увінчане, на ньому лежать навхрест

дві чорні стріли. Чорний колір бачимо і на гербі Гадяча (в червоному полі у голубому одязі архистратиг Михаїл, що вражає золотим списом чорного диявола).

Чорний колір, як відомо, здавна був традиційним і для Чернігова. Його герб — це увінчаний золотою короною чорний у срібному полі орел одноголовий, дзьоб і кігті якого золоті, у лівій лапі він тримає золотий хрест.

Поєднання синього і жовтого кольорів бачимо і на знаменах ремісничих цехів. Наприклад, прапор ткачів Чернігова — голубий тафтяний, обшитий навколо жовтою голлю. На ньому зображається, поряд з постатями святих, ткацький човник. У кравців стяг — «червоний, золотим позументом обкладений, посередині на голубому тлі виписано з одного боку розп'яття Христове, а з іншого — пресвята Богородиця Троїцька Іллінська Чернігівська і ножиці». Шевці віддавали перевагу червоному, синьому, срібному, м'ясники — зеленому.

Окремо слід сказати і про поховальне сукно. Так-от, у чернігівських ремісників покійників покривали: кравців — синім з золотом хрестом, обкладеним срібним мереживом; ткачів — синім з зеленим хрестом, лиштва — червона; шевців — синім з золотим хрестом, лиштва червона. За звичаєм, такі ж кольори превалюють і під час поховання м'ясників, гончарів, хлібників.

Подібні прапори і поховальне сукно — у ніжинських, прилуцьких, березнівських, борзнянських ремісників. Цеху ніжинських ткачів, щоправда, належав прапор жовто-блакитний.

Враховуючи те, що поховальні обряди — найбільш стійкі народні традиції, можна зробити висновок, що на Чернігівщині найбільш поширеними були червоно-жовто-блакитні кольори.

А ось які поховальні обряди були минулого століття у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії (нині — Хмельницька область). Дівчат-покійниць, скажімо, тут одягали в ситцеву спідницю синього, зеленого і жовтого кольорів, які вважалися траурними. В спідницю червоного кольору наряджати не можна було, оскільки це могло накликати велику біду на весь рід, тобто всі молоді, вважалося, помруть цього ж року.

Козацькі поховальні обряди, як відомо, завжди супроводжувалися червоним кольором, що найбільш повно передано в народному фольклорі. Тіло запорожців не лише покривали червоною китайкою, а й у «головоньках червоний прапор» виставляли.

Слід нагадати і про символіку кольорів у час обжинків. Так-от, на Україні зустрічаємо найчастіше червоний та золотисто-жовтий кольори. За народними тлумаченнями, перший береже рослинність від шкоди, другий сприяє дозріванню.

Безумовно, історичні традиції певних територій у використанні тих чи інших кольорів відбивалися і на гербах цих регіонів. Мабуть, з огляду на загальноєвропейські, саме синьо-жовті барви перейшли й на герби українських губерній Російської імперії, які затверджувалися в другій половині XIX століття. Так, Катеринославська губернія мала за свій символ синій щит, на якому виділялося золоте зображення Катерини II, оточене золотими зірками; Подільська — на небесному полі сонце з 16-ма золотими променями, над якими золотий хрест; Київська — синьо-жовтий щит із зображенням срібного архистратига Михаїла.

А ось якими були геральдичні символи інших українських губерній: Херсонської — на лазуровому полі срібний хрест, з боків і знизу — три золоті корони; Чернігівської — на срібному полі чорний орел, що тримає довгий золотий хрест; Харківської — на срібному полі чорна кінська голова, а на червоному — золота шестикутна зірка між двома золотими візантійськими монетами; Таврійської — на золотому полі чорний візантійський орел із червоними язиками, увінчаний двома золотими коронами, на грудях — золотий восьмикутний хрест; Волинської — срібний хрест у червоному полі.

Як свідчить простий підрахунок, на гербах українських губерній у XIX столітті найбільше вживалися жовті барви — 7 разів, по 5 — блакитні і білі; по 3 — чорні й червоні.

Слід додати, що й історичний герб Криму має сині і жовті барви: золота тамга в синьому полі.

Детальнішу картину про найуживаніші традиційні барви того чи іншого регіону може дати опис міської геральдики України, що подана в дослідженнях авторитетного дореволюційного вченого П. Вінклера «Герби городов, губерний, областей и посадов Российской империи». Наведемо кілька прикладів з цього дослідження:

— Ананьїв (Одеська обл.) — щит, поділений на два поля: в золотому — байбак степовий, а в голубому — три гнізда;

— Базалія (Хмельницька обл.) — золоте і голубе поля;

— Балта (Одеська обл.) — на лазуровому щиті золотий житній сніп;

1. Герб Чернігівського воеводства.
2. Герб Холмської землі.

— Білопілля (Сумська обл.) — в золотому полі три млини;

— Бобринець (Кіровоградська обл.) — в голубому полі чорний щит із зображенням дрофи, а навколо — вісім золотих снопів;

— Валки (Харківська обл.) — у блакитному полі чорні сливи;

— Васильків (Київська обл.) — у червоному полі золота трибанна церква на зеленій горі;

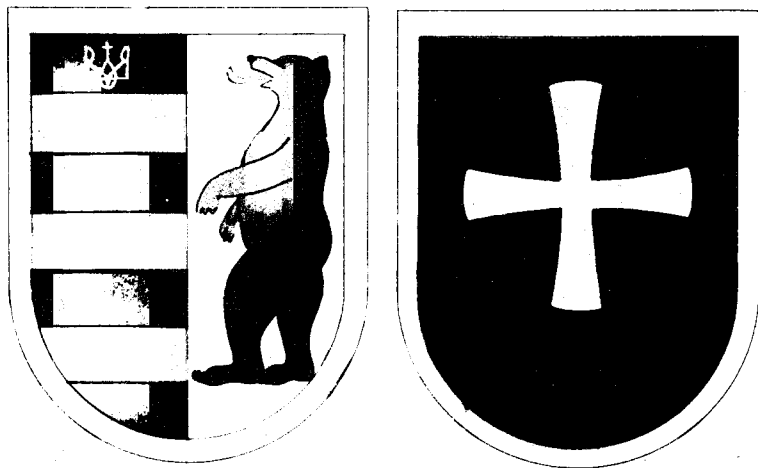
— Вознесенськ (Миколаївська обл.) — щит, що ділиться на три поля — золоте, блакитне і червоне;

— Городище (Черкаська обл.) — на блакитному полі скісно схрещені золота шабля зі срібним руків'ям й вістрям вгору та золотий ключ, руків'ям вниз, супроводжуваний вгорі срібною шестирамною зіркою;

— Глухів (Сумська обл.) — в синьому полі дві золоті булави, у двох золотих — червоний стяг і бунчук, у зеленому — золота чаша;

— Катеринослав (нині — Дніпропетровськ) — у блакитному полі вензлеве ім'я Катерини II, поставлене серед цифр «1787» (що означає рік заснування міста), навколо дев'ять золотих зірок;

— Житомир — в голубому полі відкриті ворота з трьома баштами (ймовірно, золотими);

1. Герб Карпатської України.
2. Герб Волинської землі.

му полі, що спирається на срібний півмісяць у чорному полі;

— Миколаїв — у лазуровому полі золотий корабель з чорними веслами, над ним золота архиєрейська митра на двох покладених навхрест золотих посохах;

— Новомиргород (Кіровоградська обл.) — золоте і голубе поле, в останньому золотий вензель імператриці Єлизавети Петрівни і рік заснування «1751»;

— Новомосковськ (Дніпропетровська обл.) — золоте і малинове поля, в яких переломлена шабля, що означає знищення запорожців;

— Овруч (Житомирська обл.) — золоте і червоне поля, в останньому архангел Михаїл з опущеним мечем у правій руці і терезами в лівій;

— Ольвіополь (Кіровоградська обл.) — золоте, голубе і червоне поля;

— Остер (Чернігівська обл.) — на голубому полі золоті ворота, на яких три невеликі башти, на середній — золотий хрест;

— Олександрівськ (нині — Запоріжжя) — на зеленому полі дві перехрещені рушниці, а в малиновому полі чорний лук;

— Олешки (нині — Цюрупинськ Херсонської обл.) — на лазуровому полі срібна запорозька галера, зверху срібна баштова корона з трьома зубцями, оточена двома золотими коронками, перевитими олександрівською стрічкою;

— Охтирка (Сумська обл.) — на голубому полі золотий хрест;

— П'ятигори (Київська обл.) — золоте і голубе поля, на останньому із золотої хмари через срібний ріг достатку спілеться золоте зерно;

— Прилуки (Чернігівська обл.) — на голубому полі золота голова бика, пробита шаблею;

— Проскурів (нині Хмельницький) — на золотому полі герб Росії, на голубому — три золоті стріли;

— Путивль (Сумська обл.) — золоте поле з червоною стрічкою, на якій дві золоті цівки;

— Радомишль (Житомирська обл.) — на синьому полі три срібні голуби із золотими смолоскипами в дзьобах;

— Рівне — золоте і голубе поля;

— Сквиря (Київська обл.) — на чорному полі посеред зубчатої золотої стіни золота брама з вежею, що закінчується двораменним хрестом;

— Тульчин (Вінницька обл.) — золоте і голубе поля;

— Умань (Черкаська обл.) — на золотому полі герб Росії, на голубому козак зі списом і червоне поле;

— Зіньків (Полтавська обл.) — у голубому полі срібний місяць, у який вмонтований золотий хрест;

— Зіньків (Хмельницька обл.) — золоте і голубе поля;

— Зміїв (Харківська обл.) — золотий змії у голубому полі;

— Золотоноша (Черкаська обл.) — золотий хрест у червоному полі;

— Звенигородка (Черкаська обл.) — в червоному полі срібний лицар, який тримає голубий щит із золотим подвійним хрестом;

— Ізюм (Харківська обл.) — зелені грона винограду у золотому полі;

— Канів (Черкаська обл.) — у чорному полі срібний староруський воїн з високою сокирою в лівій, древо якої золоте;

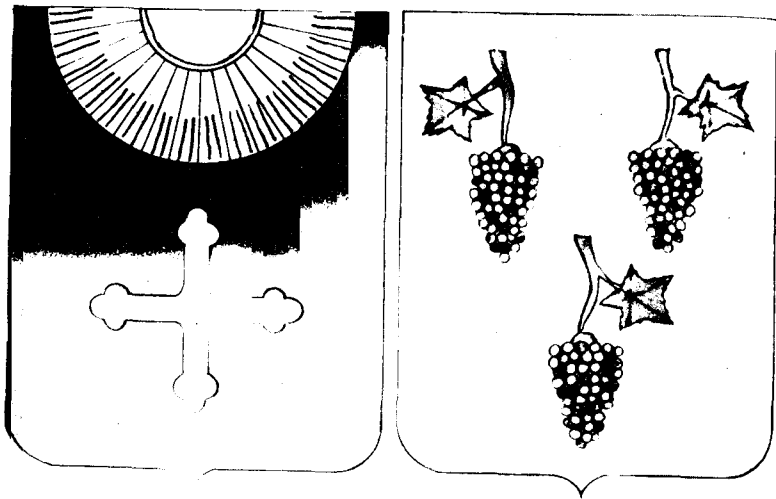
— Кам'янець-Подільський (Хмельницька обл.) — у голубому полі золоте сонце з 16-ма променями і золотий чотирикутний хрест;

— Ковель (Волинська обл.) — голубе поле, в якому три золоті хрести й срібна підкова, зверху трикутна корона із золотими зубцями;

— Кролевець (Сумська обл.) — срібний архангел Михаїл тримає золоті ваги в синьому полі;

— Летичів (Хмельницька обл.) — щит, який ділиться на два поля — золоте і голубе;

— Маріуполь (Донецька обл.) — золотий хрест у синьому

1. Герб м. Охтирки. 1776 р.
2. Герб м. Ізюма. 1776 р.

— Хмільник (Вінницька обл.) — золоте і голубе поля;
— Черкаси — на голубому полі архистратиг Михаїл, у червоному — срібний кінь;

— Чигирин (Черкаська обл.) — на срібному полі три блакитні схрещені стріли;

— Чуднів (Житомирська обл.) — золоте і голубе поля.

А ось як виглядають в описі П. Вінклера герби тих міст, які колись були у складі України або засновані українцями на Слобожанщині:

— Мглин (Стародубський козацький полк — тепер Брянщина) — три золоті башти в зеленому полі;

— Новий Оскол (тепер Белгородська обл.) — голубе і золоте поля;

— Погар (Стародубський козацький полк) — на голубому полі золотий хрест.

Згадаємо й долучимо до вищезгаданих кольори гербів Києва, Миргорода, Лохвиці, Лубен та Городища (Полтавської обл.); Чернігова, Борзни, Березни та Ніжина (Чернігівська обл.); Глинська та Ромен (Сумська обл.); Гадяча (Полтавська обл.), а також відомі з інших джерел описи геральдичних символів міст, а саме:

— Козелець (Чернігівська обл.) — на червоному полі біла кізка, на спині якої — золота корона з хрестом;

— Переяслав (Київська обл.) — на срібному полі триступінчата башта, увінчана золотою короною;

— Пирятин (Полтавська обл.) — на червоному полі золотий лук;

— Хорол (Полтавська обл.) — на червоному полі навхрест покладені золоті шабля і стріла;

— Голтва (Полтавська обл.) — на червоному полі навхрест покладені золоті шабля і стріла гострими кінцями вгору;

— Суботів (Черкаська обл.) — на червоному полі срібний знак, подібний до подвійної крокви або літери W, що завершується золотим хрестом;

— Новгород-Сіверський (Чернігівська обл.) — на зеленому полі міська стіна з баштою, над якою срібна зірка і золоті спис та шабля;

— Конотоп (Сумська обл.) — на червоному тлі золотий хрест, а під ним срібна зірка;

— Стародуб — на білому полі зелена земля і старий дуб;

— Чигирин (Черкаська обл.) — на срібному полі три блакитні схрещені стріли;

— Полтава — щит, розділений на чотири частини: в нижній (лазурового кольору) золота піраміда, у верхній (червоній) — дві шпаги, з правого боку на зеленій землі, що на золотому тлі, прапор з російським державним гербом — чорним орлом, зліва — на золотому полі зелена пальма;

— Городня (Чернігівська обл.) — на червоному тлі чорний якір, біля якого зверху розміщені три восьмикутні зірки;

— Короп (Чернігівська обл.) — на голубому полі срібний короп, над ним — золота корона;

— Нове Місто (Чернігівська обл.) — на зеленому полі шість золотих вуликів, поставлених пірамідою, навколо якої золоті бджоли;

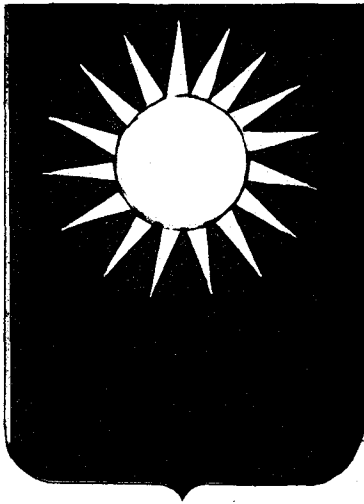
— Сосниця (Чернігівська обл.) — на білому полі зелена сосна, на котру дереться атакований золотими бджолами чорний ведмідь;

— Сурож (тепер Росія) — кущ зрілої коноплі на золотому полі;

— Кременчук (Полтавська обл.) — на голубому тлі срібна смуга, яка означає Дніпро;

— Кобеляки (Полтавська обл.) — у золотій частині щита лавровий золотий вінок, у червоній — перехрещені меч і рушниця;

— Білгород-Дністровський (Одеська обл.) — на червоному полі виноградна лоза із зеленим листям, що в'ється по золотому кілку;

Герб Поділля.

— Корсунь (Черкаська обл.) — на синьому тлі увінчана золотою короною срібна колона, на червоній барві навхрест лежать два перехрещені чекани, леза яких сині, а древка жовті;

— Ізмаїл (Одеська обл.) — на червоному полі срібний хрест, шабля і півмісяць, у срібному обрамленні — синя вода, в якій золотий корабель із чорним якорем біля зеленого берега;

— Слов'яносербськ (Луганська обл.) — на золотому полі срібний шишак, а на червоному — дві чорні гармати;

— Хотин (Чернівецька обл.) — на золотому полі трибаштова фортеця, над якою срібні хрест, шабля і півмісяць;

— Богодухів (Харківська обл.) — на срібному полі зелене дерево;

— Чугуєв (Харківська обл.) — на золотому полі лежать дві перехрещені шаблі, на червоному — три срібні місяці, у срібній облямівці — виноградний синій кетяг;

— Тараща (Київська обл.) — чорний орел на срібному полі;

— Золочів (Харківська обл.) — дві золоті груші на зеленому тлі;

— Недригайлів (Сумська обл.) — вісім чорних слив на золотому полі;

— Бахмут (нині — Артемівськ Донецької обл.) — між зеленим і чорним полями срібний хімічний знак солі;

Герб Ялти.

— Харків — золотий ріг достатку на зеленому полі зі срібним жезлом Меркурія;

— Вовчанськ (Харківська обл.) — на синьому полі по золотій землі біжить вовк;

— Лебедин (Сумська обл.) — на золотому полі білий лебідь;

— Мирополь (Сумська обл.) — на срібному полі золоте жито, над яким дві зелені оливкові гілки;

— Суми — на срібному полі три чорні сумки із золотими гудзиками;

— Луганськ — на золотому полі доменна піч з червоним полум'ям, обабіч якої два чорні молоти;

— Бердянськ (Запорізька обл.) — на верхньому зеленому полі срібна кибитка й чорний плуг, на нижньому голубому чорний якір;

— Мелітополь (Запорізька обл.) — на верхньому золотому полі герб Російської імперії, а на нижньому, зеленому, — золота книга з хрестом;

— Верхньодніпровськ (Дніпропетровська обл.) — золотий бик, а також срібна стрічка Дніпра на зеленому тлі.

Розглянувши 104 герби українських міст (XVIII—XIX століття), одержуємо такі результати: 86 разів зустрічається жовтий колір, 51 — блакитний, 45 — білий, 33 — червоний, 26 — зелений, 24 — чорний.

Тут, до речі, враховано і барви гербів кримських міст, а саме:

- Керч — на золотому полі чорний гриф;
- Перекоп — на червоному полі золотий ключ Кримського півострова, а на зеленому — срібний Перекопський замок;
- Севастополь — у червоному полі срібний гриф;
- Ялта — серед блакитного поля дві золоті гілки, виноградна і лаврова;
- Феодосія — на синьому полі зверху золотий сніп, а знизу золоте руно, посередині перехрещені срібні жезл Меркурія і тризубець Нептуна;
- Євпаторія — у правій половині щита на зеленому полі золота бараняча голова, у лівій — на червоному тлі чорний змії, який обвився навколо срібного жезла й п'є з чорної чаші — емблеми медицини;
- Сімферополь — на блакитному полі золотий хрест, а на золотому — Кримські гори.

Підрахунок здійснено за такою методикою: на кожному оригінальному гербі, який не мав окремих полів, бралось до уваги, як правило, до трьох основних кольорів. На тих, де верхню частину щита займало тло символу губернії, враховувалися основні барви нижньої частини. Там, де самостійний герб мав два поля — по два кольори з кожного, де три і більше полів — рахувалося тільки тло кожного з них.

На нашу думку, у цьому випадку дотримано типовості явища, встановлено ступінь його поширеності, співвідношення з використанням інших кольорів на українських гербах у дореволюційний час, коли геральдика творилася з огляду на історичні традиції. А це дає нам право сказати, що на початку ХХ століття найуживанішими на Україні були саме жовті і блакитні кольори. Така вже наша історична традиція.

Це — на тодішній території Російської імперії. А як поширювалися ці кольори на землях Галичини, Буковини, Закарпаття, що входили на той час до складу Австро-Угорщини?

Здавалося б, на це питання відповідь давно вже дано — синьо-жовті. Однак, та обставина, що окремі дослідники останнім часом починають спростовувати цей загальновідомий факт, змушує повернутися до цієї проблеми ще раз.

Зокрема, кандидат філософських наук О. Войцехівський, посилюючись на твердження представників карпаторусинства (тих закарпатців, що не визнають себе українцями), намагається довести, що появився синьо-жовтий прапор на Галичині так: «Одного дня граф Стадіон (*намісник ав-*

стрійського імператора у Львові.— В. С.) запросив до себе представників Галицької Русі і передав їм синьо-жовтий прапор у вигляді подарунка від матері імператора Франца-Йосифа. Вона, за словами Стадіона, пошила цей прапор. Кольори його були вибрані на основі герба руських галицьких князів, на якому зображений золотий лев на синьому тлі. Цим прапором користувалися згодом росіяни (*мабуть, це русини — тобто, українці.*— В. С.) Галицької Русі та Угорської Закарпатської Русі... Лише з часом цей прапор став українським».

Подібне пише і якийсь І. Русин, намагаючись переконати всесоюзного й українського читача в тому, що не тільки в 1848—1849 роках під час революційних подій у Галичині, а й у 1851 році львів'яни не використовують синьо-жовтий прапор. Але ні один, ні другий не знають, що мати австрійського імператора подарувала галичанам не синьо-жовтий прапор, а синьо-білу стрічку до прапора. Про все це також можна довідатися із «Зори Галицкой» за 1849 рік.

Ось що пише вищезгаданий кореспондент: «В одном из номеров газеты «Зоря Галицка» за 1851 год описывается приезд и пребывание императора Франца-Иосифа во Львове. «Дня 16 октября 1851. Радостное ожидание приезда его Величества проникает сердца жителей Львова. На Высоком Замке поведает хоругов Австрийска и так же вверху вежи ратуши, а по всех четырех рогах сей вежи *местна сино-червона* (підкреслено автором.— В. С.). Читаем далее: «На площади Фердинанда, там, где краковская дорога заламлюється на Галицкое, возносилася прекрасная брама (ворота — прим. автора) с надписом: «Соединенными силами». Перед сею брамою с краковскую были хоругви *червано-сини, то черно-желты* (підкреслено автором.— В. С.).

Для чого І. Русин наводить ці дві цитати? А для того, мабуть, щоб довести: в середині ХІХ століття у Львові була поширена «местна» (в оригіналі «мъстка», тобто міська.— В. С.) синьо-червона символіка, яка до 1992 р. була на державному прапорі України. Що ж стосується синьо-жовтої, то всесоюзний читач має переконатися: вона навіть не згадується, отже, і не має тут свого історичного коріння. Чи відповідає наведено істині?

Звернемося до того ж номера «Зори Галицкой» (число 83 за 1851 рік), який використовував І. Русин. Виявляється, між двома вже відомими нам цитатами на 681 стор. є ще й такі рядки. Читаємо: «На дороге Городецкой недалеко за рогачкою поставлена была брама торжественна съ над-

писомь «Willkommen Franz Jozeph», т. е. «Витай Франць Іосифе». При той же дорозе наш одинь русскій житель М... поставилъ передь своимь домою такъ же прекрасну браму съ надписом «Es lebe Franz Jozeph», т. е. «Да жиєть Франць Іосифъ». Верхи столповъ сей брамы обочни были обязаны стяжками *синожолтыми* (русского цвіта), а середный чорножолтыми (австрійского цвіта)» (*підкреслення тут і далі моє.— В. С.*).

Перегортаємо три сторінки: репортаж про участь Франца Йосифа в закладці народного руського дому в Львові: «Дня 18 октобрія... Стена была убрана адамашками, въ середині же вінцемъ, на верху трема хоругвами, въ средине Австрійскою, по боках *двома рускими* (тобто *синьо-жолтими*.— В. С.). Надъ кроквами же отбудованой части повівала *хоруговъ руска...*

Дня 19 октобрія... Весь Львівъ собрался на сей горе, котрой площади и дороги по обохъ сторонахъ были позатикани премногими *хоругвами* (рускими), чорно-жолтыми, червоно-белыми, сино-червоними во всякомъ порядку».

Як бачимо, за прапор «русської барви», тобто український, «Зоря Галицкая» визнає саме синьо-жовтий. Він, до речі, використовувався під час зустрічі Франца Йосифа і по інших містах Галичини. Так, коли в Долині виявилось, що є тільки чорно-жовті австрійські та біло-червоні польські, то Іполіт Малецький та Андрій Ковальський, «купивши своимь коштомъ китаю *синого и жолтого*, (*підкреслення моє.— В. С.*), дали кравцєви ушити дві хоругви...»

Невже цього всього не побачив І. Русин?

Зі сторінок «Зори Галицкой» за 1848 рік дізнаємося також, що синьо-жовтий прапор піднімався у Львові ще на тогорічний Великдень: «На вежи ратушной въ неділю рано ктось вывисив хоруговъ руской барвы, а при ней з лівой стороны хоругов польску».

У цьому ж номері уточнюється: «Герб, или знамя галицкой; є то золотий левъ въ синім поли вспынаючий ся на скалу» (ч. 7).

Цікаве й таке повідомлення: 3 серпня 1848 року в Стрию відбувся обряд посвячення «хоруговы руской» — «зъ цвітовъ рускихъ. На одной стороны выображеу Золотого Льва вспынающагося на скалу (гербъ Галицко-руской земли), а на другой надию постати дивици». (ч. 14).

І тому цілком закономірно, що саме такий знак стає символом Головної Руської Ради. Ось як описується Яковом Головацьким перший з'їзд українських учених у Львові: «Дня 19 жовтня въ четверъ 1848 р. створеный zostавъ соборъ ученыхъ рускихъ и любителей народного просві-

щения... О 11-й годині сойшлися для отворенія собора всі собраніи члєны и многи гості с отзнаками русконародными до музыкальной сали. Красно прибраніи стїны поразили сильнымъ впечатліиємъ очі всіхъ присутствовавшихъ. Першій разъ Русины узрілися в місци, где имъ все припоминало народность. Під образом державного монарха спочило дві хоругви синожовти... окна и столпы украшени были народными барвами — при сихъ посліднихъ стреміли по парі прапорівъ тожъ синожовтой барвы».

На думку Я. Головацького, «синій цвіт, якъ чисте небо южнои Руси, ясный погодливый, якъ душа щирого Нескаженого Русина, изображавъ миръ и спокій, якого до розвитку нашего народного потреба. Золотый цвітъ, якъ тіи зірници на ясномъ небі, изображали ясное світло, до котрого намъ стремитися належить».

З того часу таке розуміння цих двох барв як національних поширилося на Галичині, а потім і на Україні, про що засвідчили й віршовані рядки Миколи Устияновича¹⁰:

Їх барви красні
Мають бути конче,
Сли¹¹ само небо,
Сли місяць і сонце,
Сли й народ руський
Їх цвіт почитає
І дуже радо
Ним ся украшає.

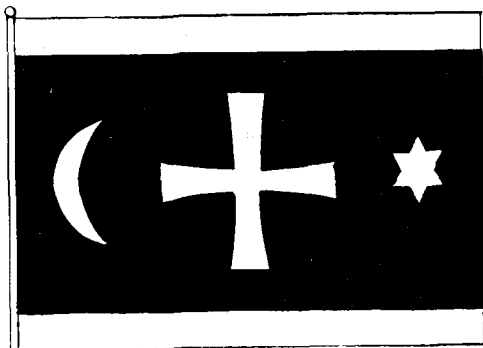
Усе це, вважаю, має переконати читача, що й до 1848 року на Галичині національними барвами вважалися синьо-жовті.

А що ж це за «містка» хоругва синьо-червона? (У трактуванні І. Русина — «місцева», насправді — «міська».)

Справді, такі прапори використовувалися на західноукраїнських землях. Але при цьому слід не забувати однієї дуже суттєвої деталі: вони були витворені історично не місцевим населенням, а нав'язані йому австрійською монархією (до речі, не тільки для Галичини, але й для всіх земель, що входили до 1918 року до складу імперії; окремі для Буковини, Далмації, Чехії, Хорватії тощо). Треба взяти до уваги, що коли в результаті першої світової війни на території Австро-Угорщини відроджується українська держав-

¹⁰ Микола Устиянович (1811—1885) — український письменник і громадський діяч.

¹¹ Сли — як (*діал.*).

Прапор 2-ї Суджанської сотні. XVII ст.

ність — Західно-Українська Народна Республіка, то галичани не беруть за свій символ синьо-червоний прапор австрійської адміністрації, а повертаються до своїх історичних барв від часів Галицько-Волинського князівства — синьо-жовтих.

Про це також мав би сказати І. Русин, перш ніж доводити давнє походження «сине-красной символики». Державний прапор УРСР був затверджений 1949 року, і годі шукати традицію використання чужого нам синьо-червоного стягу австрійської адміністрації на Галичині.

Щодо передачі українцям синьо-жовтого прапора від імператорської родини Габсбургів слід сказати, що подібний жест уперше був здійснений у 70-х роках XVIII століття Марією-Терезою. Тоді ця австро-угорська імператриця, виконуючи побажання греко-католиків Закарпаття, подарувала Мукачівській єпархії, до складу якої входило близько 500 сіл, синьо-жовтий прапор. Невдовзі такий прапор прийняли і греко-католики 200 сіл Пряшівської єпархії (нині — територія Східної Словаччини).

Чому саме такої кольористики?

Та тому, що поєднання цих барв для українців Закарпаття було історично традиційним, про що засвідчують місцеві герби. Так, герб Ужанського комітату (округу.— В. С.), до якого входили сьогоднішні Ужгородський, Перечинський, Великоберезнянський райони та прилеглі до них прикордонні поселення Східної Словаччини, відомий ще 1571 року в такому вигляді: щит, поділений на дві частини, у верхньому синьому полі золота корона, з якої піднімається витязь у броні. Голова його також увінчана золотою

короною. У правій руці воїн тримає дубову гілку з трьома золотими жолудями, у лівій — три золоті пшеничні колоски, поле нижньої частини — червоного кольору, його перетинають дві срібні смуги.

Як ми вже згадували вище, герб князів Романовичів — золотий лев на голубому тлі — було взято за відзнаки Головної Руської Ради 1848 року. В той же час загопи народної гвардії, що створювалися цією Радою, мали названі кольори й на своїх знаменах. Синьо-жовті кольори супроводжували й відділи селянської самооборони, що організувалися на початку 1849 року в п'яти підгірських округах: Сяноку, Самборі, Стрию, Станіславові та Коломиї. Навіть лафети артилерії мали синьо-жовті кольори, а самі артилеристи були зодягнені в сині мундири з жовтими вилогами.

Ці ж кольори поєднувалися на одязі батальйону гірських стрільців, котрий зорганізувався навесні 1849 року в Галичині за дозволом австрійського цесаря Франца-Йосифа I.

І найбільшого поширення ці кольори продовжують набувати на західноукраїнських землях. Наприклад, про прикрашення залу, в якому товариство «Руських жінок» Станіславова влаштувало вечір пам'яті Тараса Шевченка в березні 1895 року, «Діло» пише так: «...на естраді посеред екзотичних квітів і зелені, украшений синьо-жовтими фестонами, пишався величавий бюст Шевченка».

Це лише один факт. А їх було і більше...

Треба віддати належне історичній істині: Головна Руська Рада, піднісши синьо-жовтий прапор, почала боротьбу за відродження української нації. Ось що говорив один з її членів Рудольф Мох: «Наш красний руський нарід, которого жодна історична пам'ять не засягне, відколи він ту заселився, нарід так многочисленний дочекався аж того, що его тепер ледар писарчук одним черком пера свого хоче з-під неба вимазати. Появилися за наших днів цікавенькі мудрі, що з витертим чолом нашому народови заперечують перед світом его жите і ество». Після чого він повернувся до портрета князя Лева Романовича й продовжив: «Леоне! Кажі, чиім князем ти був? яким народом і землею володів і радив-єсь? Если Русь і Польща одно і то само має бути, для чого і за що з поляками і їх князями воював-єсь (1280)? Для чого наслідник син твій Юрій королем Руси і князем Володимирським називався? Чи для того, що по смерті твоїй твій трон і вінець зрабовано (1340), золото і срібло забрано та у Польщу потаскано, тож і земля і народ твій польським бути має?..»

Образ золотого леґа надавав мужності галичанам у боротьбі за свої права в період революційних подій 1848—1949 років:

Нуте! нуте! встань, Русине!
Твоє ім'я не загине.
Вже од Буга, дальше Сяна
Над Русином нема пана.

Где есть така сила,
Щоб Русина повалила?
Лев ся орла не боить,
Як Лев рикне, птах злетить.

Разом, браття, до діла!
Щобь віру імила
Європа, і люди знали,
Що Русини з мертвихъ встали.

Фактів більш ніж достатньо для того, щоб зробити однозначний висновок: вже у середині XIX століття на західноукраїнських землях синьо-жовті кольори були в широкому використанні.

У Галичині масово ці кольори починають вживатися 1911 року з нагоди 50-річчя смерті Тараса Шевченка. А підготовляли тривалий час ґрунт для цього різні просвітницькі організації, які діяли в Галичині з кінця XIX століття у тому числі так звані «Соколи», що були відомі в усьому слов'янському світі, бо єднали у своїх рядах не лише охочих займатися спортом, а й заклопотаних, охоплених відродженням національної самосвідомості.

Цією діяльністю першими з кінця XIX століття займалися львівські «Соколи», що об'єднували спочатку лише інтелігенцію. Згодом їхня діяльність поширюється на провінційні міста й містечка Галичини. Тоді ж один із провідників радикальної партії Кирило Трильовський виступив із пропозицією подібної організації і для селян, додавши до чисто спортивних вправ і більш практичні цілі для сільської місцевості (захист від пожежі, самоосвіта тощо). На відміну від міських Трильовський запропонував назвати сільські організації «Січами». І, починаючи з 1900 року, він починає закладати їх по селах Коломийського, Снятинського й Косівського повітів, які підпадали під безпосередній вплив його як парламентаря від цього округу. Перша така громада організувалася в Заваллі на Снятинщині, а влітку 1910 року їх на Галичині нараховувалося близько 600.

Герб Коломиї.

Паралельно цей процес відбувається і на Буковині. Відома тутешня поетеса, вчителька Костянтина Малицька ще 1905 року писала: «У «Січі» всі рівні, як рівними були колись славні козаки на Запоріжжі. Чи інтелігент, чи мужик — є тільки звичайним членом товариства. Тут кожний вчиться підчиняти власну волю, власне «я» загальній справі, загальному добру, нашому буковинському народові якраз цього дуже і дуже бракує — того духу єдності, забуття особистих інтересів там, де йде про народне добро, громадське».

І далі: січовий рух — це «запорука кращої долі народу, школа, що виховує кріпких новочасних запорожців, які високо піднесуть народний прапор, добудуть волю, і славу, і честь рідній країні».

Як видно з тогочасних буковинських часописів, січові прапори були тут малиновими, з портретами гетьманів. Стяг Вашківецької «Січі», заснованої ще 1903 року, — малиновий: з одного боку — Богдан Хмельницький, з другого — архистратиг Михаїл. До древка кріпилася синьо-жовта стрічка. А от прапор повітової «Січі» був синьо-жовтий, стрічка вгорі — малинова.

Отже, традиція використання таких прапорів існувала ще до першої світової війни. Таке уточнення необхідне саме тому, що деякі сучасні чернівецькі історики намагаються довести, ніби синьо-жовті прапори на Буковині з'явилися

вперше після румунської окупації з виникненням тут оунівських організацій.

У 1911 році стало питання про затвердження спільного прапора для «Січей» і «Соколів». У підготовці до крайового зльоту цих осередків у Львові, на якому мав святитися їх спільний стяг, виникла дискусія про кольори українських прапорів. Розглянувши знамена періоду Хмельниччини, історик Іван Крип'якевич зробив висновок, що у козацтва в цю епоху «не було прапора одного типу. На корогвах є «делінеації» — малюнки всякого рода»: коли гетьман у згоді з Польщею, з'являється навіть польський орел з короною та першими літерами короля; коли козащина в суперечці з Річчю Посполитою, на прапорах бачимо герби українських земель, герб Хмельницького «Абданк», св. Михайла-лицаря. На думку І. Крип'якевича, немає також «згоди в красках: є голуба хоругва від короля, є «значок» білий з червоним, можуть бути й інші краски на тих корогвах з усіх полків. Але рішуче переважає червона краска: такий прапор у Хмельницького в Переяславі 1649 року, така корогва «нова» під Львовом 1655; польський король також посилає Хмельницькому червону корогву».

З цього автор робить такий висновок: «прапор Хмельницького — се червоний прапор».

І далі: «Може, коли-небудь зберуться ще звістки про козацькі прапори в пізніші часи. Поки що нові наші «Січі» в повнім праві уживати старого козацького червоного прапора»¹².

На сторінках львівської «Неділі» тоді ж, 1911 року дискусію продовжив відомий дослідник історії українського мистецтва Кость Широцький. У своїй публікації «Український національний колір» він, зокрема, підкреслював, що «серед людських звичаїв дуже характерним є звичай зазначувати свою належність або спочуття до якоїсь певної ідеї національної, політичної, до якоїсь партії й т. п., за допомогою тих чи інших знаків і кольорів».

Розвиваючи цю тезу, автор стверджує, що цей звичай давній, бо вже, наприклад, «старі галійці мали за свій національний знак цвіт рожі, так само ірландці виступають на своїх національних святах із квіткою конюшини. Відомо, що є навіть війна, яка так і зветься — «війною білої і червоної рожі» (боротьба йоркської й лянкастерської партій, що мали своїми знаками рожі червоного і білого кольору)».

Не заперечуючи, у принципі, І. Крип'якевичу в тому,

¹² Слід зазначити, що від цього висновку І. Крип'якевич невдовзі відмовився, глибше вивчивши джерела.

що головним прапором Хмельницького був червоний, К. Широцький, однак, вважав, що національний колір українського народу — це «традиційна синьо-жовта барва». Свої висновки він обґрунтовує тим, що «й барви знамен козацьких і уборів не завжди були однаковими — вони мінялися, але перевагу мало синє з жовтим».

Ці кольори, на переконання К. Широцького, могли прийти до наших предків зі сходу — Персії та Візантії. Саме звідти йшло до нас золото, сап'янці, парча, золоті бані на церквах і верхи на теремах, шовки золотисті, паволоки, численні обряди і звичаї.

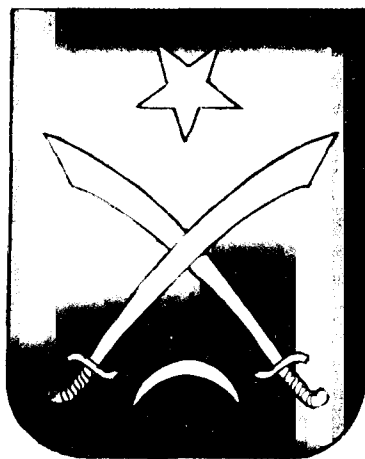
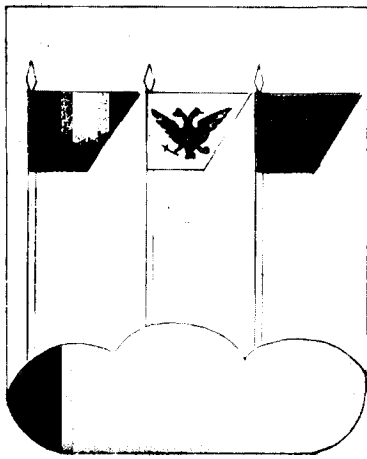
Враховуючи постійний зв'язок нашої культури зі східним світом, можна допустити, звичайно, великий вплив тамтешніх кольорів на уподобання наших прабатьків. Це, зокрема, переконливо довів і російський дослідник Стасов у своїй спеціальній розвідці «Славянский и восточный орнамент».

І якщо в період нашої історії напередодні козацтва доводиться, за словами К. Широцького, «мову про сині й жовті національні барви нашого народу підпірати лиш одними здогадками, зате пізніше надібуємо кольори в українському життю всюди — сині і жовті хорогви, одержу, всяке шитво, річи церковні й т. п.» На підтвердження своєї тези автор перераховує такі аргументи.

Голубу корогву (хорогву або хоругву) подарував Богдану Хмельницькому польський король Владислав IV у 1645 році. Сотенні прапори (про збірку П. Дубровського, звичайно, К. Широцький не знав) шилися в багатьох випадках зі «світло-голубої голі (шовку) з позолотистим полем для національного герба. При цьому, зокрема, вказується на подібне козацьке знамено, передане в музей Київської Духовної академії з Лохвицького повіту Полтавської губернії. Згадуються також козацькі прапори з Ермітажу і Оружейної палати, на яких чітко простежується поєднання жовтого і лазурового кольорів..

Широцький, крім того, звертає увагу своїх сучасників і на такий цікавий факт. На сільських цвинтарях йому часто зустрічалися хрести, поперечка яких прикрашена невеличким деревцем і шматком полотна або хустиною — «прапірками». Так-от, прапіркою означається могила козака від могили селянської. За розповідями старих людей, на прапірках колись вишивали сині або жовті пасма.

Синьо-жовті кольори особливо часто бачимо і на козацькому одязі. Золоті і сині жупани дуже часто згадуються в народних піснях. Досліджуючи побут українського козацтва на Чернігівщині періоду Хмельниччини, Крип'якевич

1—2. Емблеми для прапорів
Сумського полку. 1734 р.

вказує, на основі документальних даних, на «жупан лазоревий, сподом з білок, жупан синій з англійського сукна зі срібними гудзами, ...кунтуш лазоревий з мундишу, кунтуш зі срібними позолоченими гудзами»...

Ця традиція переходить у XVIII століття. Так, під час перепису майна піратинського сотника Вакуленка згадується «блакитні, злоголаві контуші».

Жовте з синьою домішкою, або синє з жовтогарячим (червонуватим), продовжує Широцький, переважає також у старих церковних речах — ризах, мальованих ставниках, фарбованій різьбі у барокових іконостасах і т. д.— і так по всій Україні. Тканини з блакитними пасмами на жовтому тлі (або навпаки) найбільше вироблялися в Луцьку на Волині й звідти розходилися по всій Україні, в тому числі аж на Слобожанщину.

Висновок дослідника був таким: «Для нашої залитої світом країни жовтий і синій кольори є і були найбільш підхожі. Се чудесно зрозумів наш простий народ, вимальовуючи свої хати спереду в синє, а з затилля в жовте (всюди на Правобережній Україні), а також і старий архітект Растреллі, що змальовував в синє з жовтим або в синє, біле й золоте свої палати (в Батурині, в Києві). Сі кольори давала народові любов до природи, яку він бачив іменно у жовтій і лазуровій окрасці, позлотистий степ, синє небо, синє море й ріки з жовтими очеретами і рудими скелями, сині гори.

До речі, і сьогодні на Україні у багатьох регіонах наші жінки, не знаючи своєї історії, але підсвідомо пам'ятаючи про народні традиції, мовчки фарбують свої хати у блакитні і жовті кольори. Зокрема, бачимо це у степовому місті Гуляйполі, довколишніх селах.

...Тарас Шевченко показує, що традиційне уживання нашими людьми синього з жовтим було при ньому ще дуже живе. Поет одягає в сі кольори своїх героїв і навіть свою наречену.

Здається, таким чином, що ми можемо з повним правом брати для своїх національних ознак досі уживаних синього з жовтим кольорів й не робити в сій справі жодних змін, розуміючи, що се є загідне цілком з народним смаком, з окружними тонами природи української, з козацькими звичаями, певними традиціями серед сучасного українського громадянства».

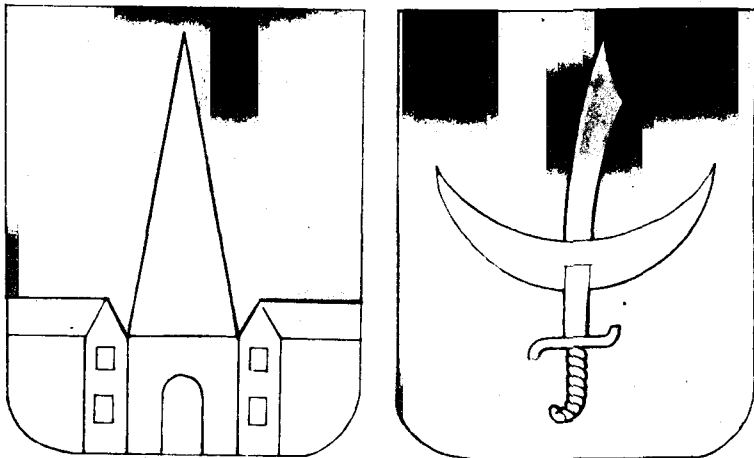
Дискусію про вибір національних кольорів на сторінках «Неділі» продовжив львівський історик Стефан Томашівський. Суперечка ця, зазначав він, виникла не сьогодні. Вже давно серед деяких російських українців була опозиція проти прийнятого в Галичині й на Буковині, а також на Угорській Русі синьо-жовтого знаку як буцімто неісторичного. Натомість рекламовано червону фарбу, що має право на національний характер, оскільки саме вона є історичним кольором.

З цього приводу Томашівський висловлює свій сумнів: «Біда тільки в тім, що червоний стяг має вже своє окреме інтернаціональне і соціально-революційне символічне значення, і тому робити його спеціально українським національним якось і незручно, і суперечно, та в кінці й неможливо з огляду на суспільну диференціацію народа, де мусить бути багато байдужих до червоного прапора та багато йому ворожих» (*при капіталістичному ладі.*— В. С.).

Томашівський вважає, що «історична археологія зробила прислугу деяким прихильникам червоності»: мовляв, з огляду «на якусь там козацьку хоругву проголошено національною краскою не звичайно червону, а малинову». А відтак розвинулася суперечка між прихильниками всіх трьох напрямків: синьо-жовтого, червоного і малинового — «кожний з них має вже своїх теоретиків і оборонців». Але, на глибоке переконання автора, «так далі бути не може; мусить прийти згода на один колір».

А який обрати? Якими критеріями при цьому користуватися?

Відповідь така: має враховуватися при цьому практичність, історичність і звичай.

1. Емблема для прапорів
Острогозького козацького полку.
1734 р.
2. Емблема для прапорів
Охтирського козацького полку. 1734 р.

Вони, як був переконаний Томашівський, мусять дати тільки «одну відповідь: синьо-жовтий». Чому? «Бо він із естетичного боку гарний (може, найкрасний з усіх знаних комбінацій) і — що найважливіше — не може спричинити ніяких непорозумінь, бо не має він ані ніякого загальноприйнятого символічного значення, ані жодний із сусідських нам народів не уживає його як свого національного, хіба краї і народи подальші від українців».

Цієї прикмети не мають червона і малинова фарби, продовжує дослідник; перша — це загальновизнаний міжнародний символ, а малинова взагалі не має в цьому плані ніякої вартості. Чому? А тому, наголошує Томашівський, що «малиновий колір — це червоний, і ніде в світі не уживають при прапорах і знаках різних нюансів однієї краски, а тільки самі прості: біла, червона, синя, жовта, зелена і чорна. Кожда червона краска з легкою, часто випадковою, домішкою синьої стає малиною (червона хоругов наперед добре запорошена, а потім змочена дощем стає відразу малиною)».

Закінчуючи розгляд питання про вибір українського національного кольору, Томашівський звертає увагу на таку обставину: «Майже ніде не уживають одної краски як національної, а тільки беруть комбінації з двох і трьох красок (і знов тільки інтернаціональні символи послуговують-

ся одним кольором: червоним, чорним, білим, зеленим і т. ін.). Пощо нам робити виїмок?»

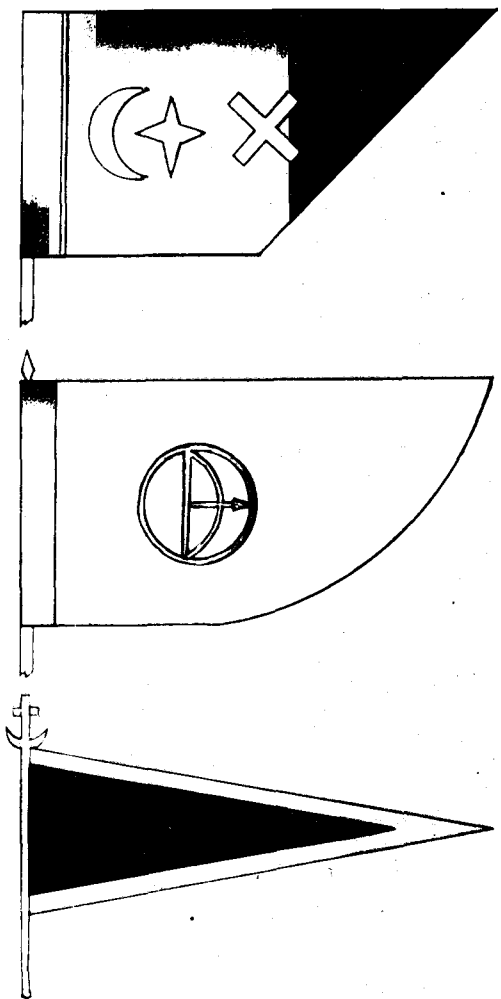
Щодо історичності, вчений підкреслює, що «синьо-жовта краска має дуже поважний історичний аргумент за собою... Така комбінація побудована на давній руській традиції з останніх часів Галицько-Волинської держави, переємниці київських традицій, що найдовше удержала державне життє в українським народі».

Аргументи прихильників червоного кольору, що ж є козацькою символікою, Томашівський відкидає, вважаючи, що «запорозька традиція не виключно червона, а двокольорова: біло-червона». А це комбінація польських національних прапорів.

«За чим зрештою промовляє дотеперішній звичай?» — запитує автор і ось так резюмує: «Очевидно, за синьо-жовтим. Від 60 літ всяка українська маніфестація в Австрії робилася при помочи синьо-жовтих знаків; свідомість національного характеру сих кольорів продерлася в найширші маси, в найглухіші кути, здобула навіть вхід до церкви і т. ін. Отже, чи варто і потрібно тепер ставати до боротьби з закоріненим звичаєм? Се була б непотрібна дон-кіхотерія і ніщо більше. Ну, а російські українці? — запитає хто. — Вони ж того звичаю не мають! Се правда, але й се не брехня, що вони доси (тобто до 1911 року. — В. С.) жадного подібного звичаю не мали і ще не мають, бо їм обставини на се не дозволяють... Австро-угорські українці нехай нерозважно не помітують тим, що вкоренилося протягом довгого часу (на Лівобережній Україні переважно. — В. С.) і нехай будуть певні, їдо за ними піде вся правобічна Україна; коли ж декому з задніпрянських українців не стане охоти приєднуватися до того, що існує, а забажає мати окреме новоутворене національне знамя — тому хоч з жалем треба сказати: «Sit tibi!»¹³

Але на початку 1911 року, задовго до наміченого крайового зльоту «Соколів» — «Січей», на сторінках львівської газети «Свобода» від 23 лютого читаємо таке побажання: «Шевченкове свято повинні всі святкувати в селі, неначе який празник. Всі існуючі в селі товариства повинні виступати в своїх відзнаках і лентах. Дім громадський, читальня і школа повинні бути удекоровані фестонами з сосни або іншої зеленини, коли така на весну буде, бо можна святкувати пам'ять Шевченка також в квітні і в маю. На дахах видніших домів треба заткати високо синьо-жовтий прапор. Рано повинні всі товариства в порядку походом

¹³ Хай тобі!

1—2. Прапори Київського
козацького полку. 1651 р.
3. Стяг князя
Святослава Всеволодовича. 1184 р.

пійти до церкви. Сокіл чи Січ зі своїм прапором в четі... Дуже відрадною і пожаданою річчю було б, щоби рада громадська ухвалила назвати одну з головних вулиць або площ у селі улицею Тараса Шевченка і задалегідь замовила такі написи золоченими буквами на табличках, помальованих синьою краскою. В день Шевченківського свята можна б ті таб-

лиці (чотири чи п'ять) торжественно прибити на виднійших домах, що прилягають до тої вулиці».

У Львові, столиці князя Лева, повідомляли часописи, Шевченківські свята почалися 10 березня. «Вже рано всі руські камениці були гарно прибрані. З кількох камениць в осередку міста, як з «Дністра», «Просвіти», «Народної торгівлі», «Труду», повівали синьо-жовті прапори, в очі кидалися декорації — особливо гарно прибрана була Шевченкова вистава в книгарні Наукового Товариства імені Шевченка і редакція «Діла» і «Свободи», — а Шевченкові наліпки на всіх вулицях свідчили, що скрізь будиться і проявляє себе українська народна свідомість».

Як засвідчують львівські газети, Шевченківські торжества, на яких підносилися синьо-жовті хоругви, відбувалися по всій Галичині. І не тільки. Скажімо, під час вшанування пам'яті Великого Кобзаря у Варшаві українською «Громадою» в театралізованій виставі до постаті Шевченка було покладено вінок з пальмового гілля з двома стьожками жовтого і блакитного кольору з написом: «Слова твого Україна повік не забуде».

Стрічки синьо-жовтої барви можна було бачити навіть на таких урочистостях, як закладини церков. Ось як репортер «Свободи» повідомляє про закладку «русинської» церкви в Клепарові, передмісті Львова: «Прибувши на місце перед 10 годиною зрана, застали ми площу довкола пристроєну синьо-жовтими хоругвами і лентами та смерічками... Сусідній дім, власність Русина, також пристроєний синьо-жовтими хоругвами...»

Цими кольорами мало вирізнятися і вбрання «Соколів». Через груди перевішена синя стрічка з золотим написом, на рукаві — синьо-жовта опояска, а на голові — гарна шапочка з синім дінцем, скроєна на зразок козацької з соколиним пером. Такий головний убір, зокрема з левом (як кокардою) і пером, коштував тоді у Львові три з половиною австрійські крони.

У процесі підготовки до крайового зльоту «Соколів» і «Січей» в Галичині відбувалися окружні зібрання. 26 травня, наприклад, такий зліт проходив у Тернополі, на якому посвячували місцевий прапор цих українських організацій. Він являв собою з одного боку на синім підкладі золотого лева, що спирається на скелю, а під ним напис: «Де сила, там воля!» З другого боку — святий Михаїл на червоному полі і слова Шевченка: «Борітеся — поборе!»

Таким, до речі, мав бути і крайовий стяг «Соколів» і «Січей», який виготовлявся у Ліоні (Франція): святий

архистратиг Михаїл на малиновім полі, а на звороті — лев на синьому.

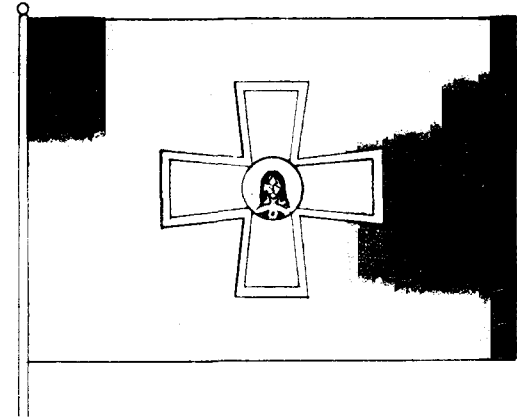
Необхідно згадати і про ті завдання, які ставилися перед українською громадою Галичини у ході підготовки до посвячення цього знамена: «Шумом прапорів, голосом труб, гомоном стягів збудить, соколи, отаманів, що сплять у могилах, збудить хоробре козацтво з курганів, нехай бачать, що ми живі, що кріпнемо, нехай їх дух піднесе нашу енергію й поведе до свободи й слави».

Колір козацької військової слави — червоний — не губиться в маєві блакитно-жовтих знамен, йому відводиться місце рівноправного.

На західноукраїнських землях найбільше поширюється поєднання блакитно-жовтих кольорів, коли з початком першої світової війни на синіх мундирах січових стрільців з'являється золотий лев. Блакитно-жовте маєво знамен супроводжує 1914 року на західноукраїнських землях відзначення 100-літнього ювілею Великого Кобзаря. В Перемишлі, наприклад, «з дахів українських публічних і приватних будинків повівають весело синьо-жовті фани¹⁴... Численні селянські одяги, святочно прикрашені синьо-жовтими відзнаками, указують на те, що в тім дні святкує кождий, хто лиш почуває себе українцем». У Бережанах «місто удекоровано синьо-жовтими хоругвами».

Ці кольори супроводжували відзначення ювілею Шевченка не тільки власне на Україні, а й у Відні, Празі, Варшаві, Кракові, за океаном... Так, на центральній вулиці Нью-Йорка «похід отворив¹⁵ кінний відділ в козацьких строях. Потім їхав віз, запряжений чотирма білими кінями, на котрім серед зелені, квітів, синьо-жовтих лент і прапорів, красувався портрет Шевченка. Далше ішло 16 дівчат в народних строях, які несли умаєну синьо-жовту ленту з написом: «І мене в сім'ї великій, сім'ї вольній, новій не забудьте пом'янути незлим, тихим словом!» За ними йшли учасники походу в числі 6000 при звуках 8 українських орхестр». А у святково прикрашеному з цієї нагоди залі чиновницького клубу по вулиці Святого Яна в Кракові 9 березня 1914 року були присутні В. І. Ленін і Н. К. Крупська.

Те, що відродження національної свідомості нашого народу, в тому числі й розвиток блакитно-жовтого прапорництва, найсильніше проявлялося на Галичині,— явище не зовсім випадкове, не виключно регіональне: саме тут

Прапор Ізюмського полку. XVII ст.

були більше сприятливі можливості для подібних процесів. І ними, треба сказати, в міру сил користалися представники тутешньої прогресивної інтелігенції, зокрема й буржуазного гатунку. Це був той момент, коли, за словами В. І. Леніна, «буржуазія, яка природно виступає на початку всякого національного руху гегемоном (керівником) його, називає практичним ділом підтримку всіх національних прагнень... Оскільки буржуазія нації пригнобленої бореться з гноблячою, остільки ми завжди і в усякому разі рішучіше всіх за, бо ми найсмівливіші і найпослідовніші вороги гноблення...»¹⁶

Доречні у цьому контексті й такі слова В. І. Леніна: «...в цілому ряді випадків пригноблені народності, які живуть по окраїнах (Росії.— В. С.), мають своїх сородичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави — фіннів, шведів, поляків, українців, румунів)»¹⁷.

Це визнавали й надніпрянські українці того часу. Скажімо, у зв'язку з великим святом, яке відзначалося 1898 року у Львові з нагоди столітнього ювілею «Енеїди», полтавці «засилали свій глибокий привіт усім просвітнім інституціям в Галичині і Буковині, які злагодили видатний празник в пам'ять Батька української народної літерату-

¹⁶ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 259—260, 262.

¹⁷ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Там же. С. 258.

¹⁴ Фана — прапор.

¹⁵ Отворив — відкрив.

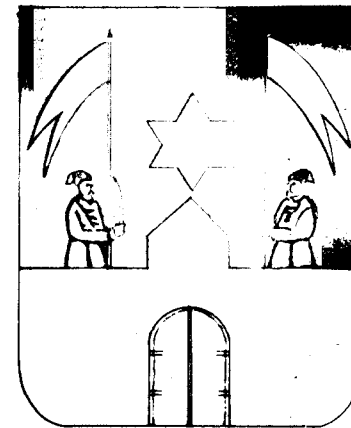
ри». Земляки «славного Івана Котляревського» повідомляли про своє засмучення, «що наша Полтава не збиралася з силами відзначити цей ювілейний рік в духовнім життю Руси-України, нам дає утіху лиш надія, що настане, а може, вже й близько, той час, коли й Полтава в українських суспільних справах братиме участь, відповідаючи її природним завданням, пригніченим на цей час денаціоналізацією впливових суспільних станів у нас на Україні... Слава Галичині, Буковині, що прокладають шлях Руси-України до ліпшої долі!»

А ось як виражали галичанам свою вдячність з Києва: «Вам, дорогі земляки, судилася ліпша доля, ніж Україні російській на полі розвитку нашого слова, і ви досягли більше за нас, але досягли не без участі України. Україна цілий вік пригортала вас до серця, голубила вас, гріла і, як спроможена була, допомагала розвитку рідного слова. Справляючи сьогодні свято письменника з України російської, ви тим самим свідчите про свідому потребу найтіснішого єднання з Україною, і за це глибоке Вам спасибі!.. Сонце наше йде і за собою приведе той ясний, прекрасний день, коли на українсько-руській землі

врага не буде супостата,
а буде син, і буде мати,
і буде правда на землі!»

«Нині, в день Шевченківського свята,— писав 1911 року майбутній академік Іван Крип'якевич,— в день єднання всієї України треба роздумувати, якими дорогами йшли ми до нашої лучності і якими шляхами треба нам іти на будучність.

Найбільше значення мали б особисті зносини з закордонними земляками. Поїздки з Росії до Галичини значно збільшилися по революції. Багато емігрантів, що мусіли кинути Росію, по дорозі, їдучи далі на захід, хоч на короткий час задержувалися в Галичині, знайомилися хоч поверхньо з галицьким життям. Що се було не без впливу, видно, наприклад, з тісних зносин, що лучать тепер українську громаду в Парижі з галицькими українцями. Але частина емігрантів лишилася в Галичині на довший час. Переважно це молоді люди, студенти, яким легше акліматизуватися на місці. Спочатку вони трималися дещо осторонь від життя, здалека придивлялися відносинам, зітхали, що «у нас інакше». Але вир галицького життя не дав їм довго сидіти з заложеними руками. Поволі ввійшли вони до різних гуртків, організацій, товариств — і нині стоять вже поруч з товари-

Емблема для прапора
Харківського полку.

шами «галичанами» в огні боротьби за визволення нашого народу. Емігрантів бачимо нині в «Науковім Товаристві» (імені Шевченка.— В. С.) і в «Просвіті», в «Кредитовім Союзі» і в «Сільським господарі», в «Видавничій спілці», в редакціях, в студентському житті. Внесли вони в галицьке життя багато свіжих думок, одушевлення, солідної роботи...»

Можемо додати: згодом ці російські українці поверталися додому, і новий заряд духу національного відродження вони переносили з Галичини на Наддніпрянщину, поширюючи його в масах.

На посвяченні прапора «Сокола-батька» у Львові 10 вересня 1911 року під час богослужіння отець Теодозій Лежогубський, зокрема, говорив: «Таких синів, таких доньок має плекати «Сокіл», а його стяг має бути і народною літописсю, що нагадує часи, коли-то по широкому степу козацтво на конях гарцювало, а над його головами прапори з вітром розмовляли — і народним віщуном, що віщує кращу будучність, побіду правди. А широкий, він, сей сокільський стяг, він всіх укріє! Під ним, на правім його крилі, почесне місце для сивої голови, щоб зігнені в дугу плечі під тягарем літ та важкої праці випрямилась, коли почують розказ старшини, може, і молодшої від себе віком, щоб віджили м'язи та задрижали, як колись, коли були пострахом суперника.

Під ним, на лівім крилі, доволі місця для цвіту народа, дітей-молодіжи, щоб змалку вчилася стояти, мов вкопана,

й не уступала з місця нікому, хто не має до сього права; щоб вгору, до Бога, до сонця-просвіти, до правди тримала голову, а своїм зором сягала аж за хмари, поза зорі небесні; щоб слабі, нерозвинені м'язи зробила твердими, мов криця, і могла хопитися до змагань з кожним, що стане на дорозі до теї мети, та подужати його, як подужує сильний слабого; щоб скріпила свою грудь та плекала в ній велике, благородне серце, ніжне до всього, що гарне; щоб сильним, мов дуб, зробила своє тіло, в яким дух розвинув би свої орлині крила на Божу славу, що є його образом для добра народу, який терпить, коли хоч одна одиниця не здужає, а радіє силою та працею кожного, бо в сумі їх сили та праці його сила і будучність; щоб завчасу пізнала, що се народна карність, безусловний послух високим, добрим кличам, та тягла вперед, не оглядаючися на своє особисте добро, а маючи на оці тільки добро загалу, розвиток та щастя народу.

А між кінцями крил Сокола, між тими, що вже кінчать працю, і тими, що вчаться її, цілий народ лавою хай стане та рівним, великим і твердим кроком йде до мети.

Там місце для мущини і для жінки, для цілого робочого народа, що сипле греблі перед заливом чужого моря та здобуває кожду п'ядь землі, зазнаючи її меті кривавим потом.

Жінка поруч мущини, інтелігент поруч простолюдина. Рука в руку, рам'я об рам'я, кожний своєю дорогою, а всі разом, бо в гурті сила, бо в єдності перемога.

А нині, у п'ятдесятилітню річницю смерті Того, що українську поезію зрівняв з творами геніїв цілого світу, в соті роковини уродин Того, що перший на Галицькій Україні підняв бісер народної мови та сплів його у вінок великої Слави (*Маркіян Шашкевич. — В. С.*) — Сокіл-батько прапор посвячує, Боже діло робить, щоб народ мав свій рідний стяг, щоб Боже благословенство спливало з нього на всі його змагання.

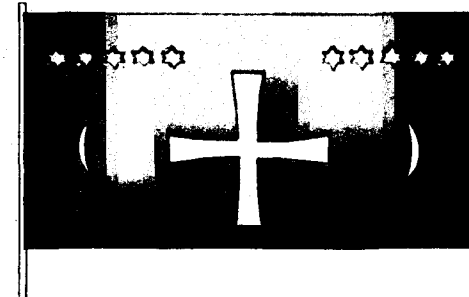
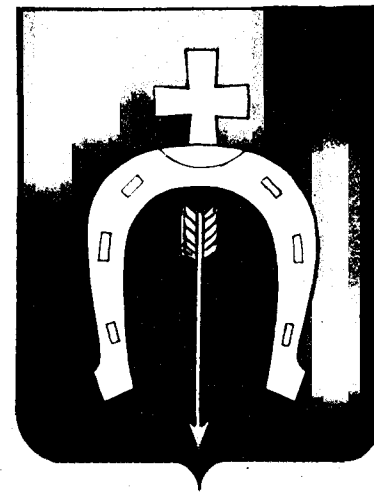
Лети ж, Батьку Соколе, заглянь у всі свої гнізда, де плекаєш соколят, щоб всі вони меткі були як ти, Соколе-батьку.

Чуєш голос за собою:

«Сини мої, соколята, світе щирий, воля!

Летіть, други, в Україну, пошукайте долі!»

Лети ж, Соколе, у всі села та присілки, в яких нема ще твоїх гнізд, і так довго лопочи над ними крилами, аж пробудяться зі свого сну, бий клювом, аж розіб'єш їх гниле серце, трудне, дери кігтями їх народну совість, аж почують страшний біль грижі.

1. Герб роду Ковалевських. XVIII ст.

2. Прапор Недригайлівської козацької сотні. XVII ст.

Лети за кордон, до братів рідних, над Дніпро-Словутицю, у золотоверхий Київ. Сповісти їх про наше свято. Запитай, коли Тобі до них на свято прилетіти. Скажи їм, що ми через кордон простягаємо до них руки, що ніякі кордони нас не в силах розділити.

Лети на холодну Неву, у місто, збудоване на козачих кістках, до великого народа і скажи йому, що український народ не ворогом, а другом хоче йому бути, бо ті, що для нас кують кайдани, і його найближчим ворогом є, — та скажи, що в українського Сокола з дня на день клюв грубіє, кріпшають кігті.

Лети на Вислу, в королівські городи братнього народа, простри до нього руки, як рівний до рівного, скажи йому, що ми чужого не бажаєм, але свого не дамо.

Лети на Яру Велтаву, у золоте місто, поклонися найстаршому «Соколови» та скажи, що його праця в українського «Сокола» подив та завзяття будить.

Лети у Брно, Загреб, Софію, Білгород, Цетинію, у всі слов'янські городи із ширим привітом, як брат до братів,— здіймись високо, щоб увесь світ бачив, що в українського «Сокола» широкі та дужі крила.

А ти, пане хорунжий, двигни прапор вгору, щоб народ його бачив, щоб бачила його ціла Слов'янщина, цілий культурний світ.

СЛАВА ТОБІ, НЕПОРОЧНИЙ СТЯГУ!
СЛАВА ТОБІ, СОКОЛЕ!
СЛАВА ТОБІ, УКРАЇНО!
СЛАВА ТОБІ, ПРЕЧИСТА ДІВО, ЦАРИЦЕ РУСИ-УКРАЇНИ!..
СЛАВА ТОБІ, ТРИЄДИНИЙ БОЖЕ, ЩО ДОЗВОЛИВ ЗВЕРШИТИ
ВЕЛИКЕ ДІЛО! АМІНЬ!»

А за тим лунали заклики виступаючих: «Лучімся і єднаймо всі «Соколи» і «Січі» під одним спільним малиновим прапором на щастя України, на пострах ворогам її...»

Отже, регіональні, на перший погляд, організації Західної України виступали об'єднуючим центром, до якого тяжіло в ті часи все свідоме українське громадянство. І це мусимо визнати. З цього приводу, зокрема, в ті часи зазначалося: «Не для забави основано «Січ», не для самої тільки рұханки, не тільки, щоб виробляти сильні м'язи, а на те, щоб виробити в членах почуття власного достоїнства, моральну силу, любов до порядку, щоб виробити в серцях охоту до всього, що красне і високе, щоби виробити суспільність, яка б не понижувалася, не гнулася, не шапкувала, але щоби вмiла відчувати свою народну честь і стати в її обороні».

Як відомо, царський уряд заборонив 1914 року відзначати ювілей Шевченка на території Російської імперії. Однак за почином львівських студентів Лизанівського, Охримовича, Семця та інших, котрі прибули рік назад до Києва із завданням пропаганди визвольної боротьби, в березні 1914 року українське студентство вперше вишло тут на маніфестацію під блакитно-жовтими прапорами. А коли монархія була повалена, то по всій Росії вшанування поета-революціонера відбувалося в супроводі малинових і блакитно-жовтих знамен. Наприклад, 25 березня 1917 року в Петрограді відбулася грандіозна маніфестація українців з приводу панакхиди по Шевченкові.

Як повідомляють російські газети, над 20-тисячним натовпом розвівалися український січовий прапор, запорозькі бунчуки, на грудях багатьох присутніх були приколєні синьо-жовті кокарди. Зокрема російський часопис «Речь» повідомляє: «Над натовпом перед Казанським собором розвівалися величезні прапори жовто-голубого забарвлення колишньої Запорозької Січі і Гетьманщини». Інша петроградська газета — «Русская воля» — зазначає в репортажі: «У всіх жовто-блакитні стьожки. Написи на жовто-блакитному полі — «Нехай живе вільна Україна», на червоному — «Нехай живе демократична федеративна республіка Росія!»

Подібні маніфестації українського населення з приводу вшанування Шевченка відбувалися тоді в багатьох містах Росії. Скажімо, в Омську біля кафедрального собору «кількість великих українських національних прапорів досягла трьох десятків — з них чотири козацьких малинових, решта блакитно-жовтих і кількасот малиньких». На жовто-блакитному прапорі, який підносився в Томську, виднівся напис: «Республіка, автономія, Україна».

На маніфестації українських військових частин, що розміщалися в Царському Селі, солдати йшли з червоними та жовто-блакитними прапорами, пропустивши вперед колишнього монарха, який тут перебував під вартою.

Зрозуміло, що й у Києві та інших містах України швидко розповсюджувалася традиція вживання жовто-блакитних знамен.

Так, доволі точно те розмаїття малинових козацьких і жовто-блакитних національних стягів бачимо у вірші тогочасного поета Ядова, який передавав атмосферу мітингу в Києві 16 березня 1917 року:

А под этим лучезарным сводом
В вихре труб ликующего звона.
Над свободным радостным народом
Гордо реют красивые знамена.
Не сдержат ликующей стихии,
Не объят очами всей картины...
Вот сияют желто-голубые
Гордо флаги «Вильной Украины».

14 травня 1917 року перший ешелон козаків-українців у кількості 1198 чоловік вирушив на німецький фронт з Києва «під національним жовто-блакитним прапором», як зазначалося у «Віснику Українського військового комітету». Під ним козацтво вишикувалося через три дні перед штабом

Верховного Головнокомандуючого генерала Брусилова в Кам'янці-Подільському. Росіянин Брусилів, узявши до рук жовто-блакитний прапор, звернувся до солдат з такими, зокрема, словами: «Под этим прапором я вижу достойное казачье войско украинцев, которое, надеюсь, поможет мне в трудный час борьбы за благо всего народа. Слава украинскому казачьему войску!»

1 липня 1917 року на ділянці фронту Конюхи — Потутори в Галичині перейшов у наступ під жовто-блакитними прапорами 6-й українізований корпус російської армії. За свідченням англійського військового аташе генерала Нокса, з першого ж удару корпус зайняв три лінії німецько-австрійських окопів. У цьому, до речі, проявилася й трагедія українського народу, що повторювалася часто: під жовто-блакитними прапорами українці воювали між собою на користь Росії та її ворогів. Водночас треба сказати, що й брататися (в часи першої світової) через колючі дроти першими почали ті, хто воював під жовто-блакитними прапорами.

А 15 вересня 1917 року з Москви було відправлено на фронт перші дві сотні полку запорожців. Перед вишикуваними на Ходинському полі вояками полоскалося на вітрі оповите жовтими і блакитними стрічками червоне полотнище, на якому з одного боку був намальований козак запорозький, а з іншого — святий архистратиг Михаїл.

У березні 1918 року Центральна Рада затвердила жовто-блакитний прапор символом УНР. Хоч порядку кольорів тут не було точно зазначено і ніякої дискусії щодо барв прапора не точилося, всі однозначно схилилися до синьо-жовтого поєднання. Чому? На мою думку, тут також, як і в справі з тризубом, головним ініціатором вибору символіки був М. Грушевський, голова Центральної Ради, відомий історик, котрий добре знав традиції української національної символіки.

Незабутній Павло Тичина так описав проголошення Української Народної Республіки:

Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли,
Не білі голуби — ангели в небі полетіли,
Ой там зібралися під прапори, під сонячні ще й сині.
Віднині — не буде більше пана у вільній Україні.

Під цим стягом формувалася й національна армія. Процес цей образно передав Олександр Олесь:

Українське військо, мов з могили, встало,
Загриміло в бубни, у сурми заграло,

Розгорнуло прапор соняшно-блакитний,
Прапор України, рідний, заповітний!

18 січня 1918 року міністр морських справ Української Народної Республіки Дмитро Антонович запропонував Малій Раді затвердити український морський прапор, проект якого було підготовлено Українською Морською Радою. Вигляд його був такий: дві смуги: жовта вгорі, синя внизу, на якій зображувався золотий тризуб з хрестом. Щоправда, комісія Малої Ради не підтримала запропонований проект і не рекомендувала його навіть для розгляду, зокрема, вимагаючи ліквідувати хреста. У відповідь на це Морська Рада поставила ультиматум: без хреста на прапорі український флот не вийде в море. Зрештою, з огляду на такий тиск комісія змушена була поступитися, і Д. Антоновичу вдалося на засіданні Малої Ради затвердити запропонований проект українського морського прапора.

Уперше він був піднятий (замість червоно-чорного царського) 29 квітня 1918 року на лінійному кораблі «Георгій Побідоносець» у Севастополі. Указом гетьмана Павла Скоропадського від 18 липня 1918 року було затверджено закон про Український державний військовий прапор, який мали піднімати на всіх кораблях у портах України.

Підкреслимо, що перший прапор УНР — жовто-блакитний.

І це відповідало вимогам геральдики. І не тільки тому, що золотий тризуб, львівський лев накладався на синє поле, а відтак цей колір мав бути зверху. При виборі порядку кольорів спеціалісти враховували те, що згідно з законами геральдики барви герба (золотого тризуба) розміщувалися у верхній (жовтій), а барви щитового поля в нижній (блакитній) смугах. Але вже до цього само по собі склалося, що, створюючи різні емблеми як для державного, так і масового вжитку, їх автори постійно зображували тризуб золотим у блакитному полі.

Треба сказати, що такий порядок кольорів — жовто-блакитний — на державному прапорі Української Народної Республіки сприймався не всіма. Знайшлися прихильники синьо-жовтого прапора, котрі піднімали на щит свою концепцію — символіка синього неба на Україні над її золотими пшеничними полями. Навіть у середовищі Центральної Ради вони знайшли тоді своїх однодумців. Але цю дискусію припинив М. Грушевський, закріпивши вже прийнятну порядковість своїм високим науковим авторитетом.

Однак за гетьмана Павла Скоропадського прапор був змінений на блакитно-жовтий. 13 листопада 1918 року синьо-жовтий прапор став і державним символом Західно-Української Народної Республіки. 20 березня 1920 року він був затверджений і на Підкарпатській Русі, а з 1939 року — Карпатської України. Під ним населення Західної України зустрічало Червону Армію у вересні 1939 року.

А ось яким був прапор Кримської республіки, народженої у революційний час: блакитний з жовтою кримською тамгою.

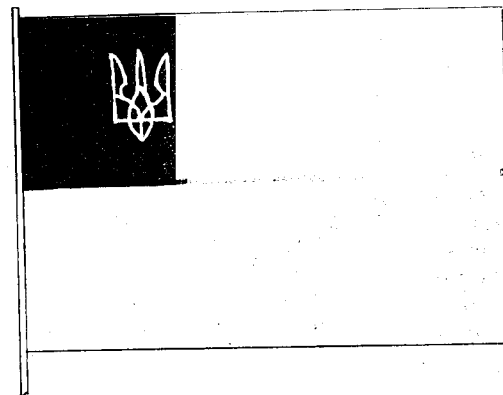
Звичайно, на Радянській Україні за тих часів не могло бути й мови про поширення жовто-блакитних кольорів. Як заявив у 30-ті роки радянський державний та політичний діяч, член ЦК КП(б)У Павло Постишев, «мы навсегда похоронили главную украинизацию и теперь будем всяко внедрять на Украине червонизацию».

Тоді ж у нашій республіці червоний колір, як і в прапорах, почав переважати в усьому — плакати, вивіски, афіші. А слова «блакить», «блакитний» стали забороняти, запроваджуючи замість них російські «голубий», «лазуровий». Траплялися випадки, що за пофарбування на Великдень крашанок у жовто-блакитні барви горезвісні трійки виносили вирок: «за изготовление и распространение цветов националистической символики...»

Ідеологічні керівники цим керувалися, коли 1949 року вибирали кольори для нового державного прапора, оскільки ООН поставила вимогу змінити прапор УРСР, що був однотипний з союзним та білоруським (червоними). Ось як про це згадував тодішній Голова Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха: «Дзвонять мені в середині листопада 1949 року з ЦК КПУ і кажуть, що не пізніше 22 числа, тобто рівно за місяць до 70-ліття Сталіна, треба видати указ про зміну прапора УРСР з чисто червоного на червоно-лазуровий. Я запитую: «А чия це вказівка?» Є така вказівка від Лазаря Мойсейовича Кагановича і Микити Сергійовича Хрущова. А я перепитую: «А навіщо третина того лазурового і чому не називати синім чи блакитним?» А мені говорять, що так треба — «заткнуйте рот заокеанским дядям», мовляв, цим підвищим авторитет УРСР в ООН, а лазуровий, то це ніби поступка — шматок від націоналістичного прапора, називати блакитним чи синім не можна... Ну, я, звичайно, видав і підписав усе, що мені сказали».

То, можливо, саме через те, що з народом ніхто не радився, він і не дуже прихильний до цього прапора?

Відаючи належне синьо-жовтому стягові й визначаючи

Національний прапор України.

за національний символ українського народу протягом багатьох століть у ході національно-визвольної боротьби, тобто залишаючи за ним історичне право на існування, в тому числі й на державному рівні, водночас мусимо поставити запитання: а як бути сьогодні з червоним кольором? Адже й він супроводжував історію українського козацтва, зусиллями якого ми збереглися як нація.

На нашу думку, проблему з використанням червоного кольору на державному прапорі ускладнила й загострила комісія Верховної Ради УРСР, котра влітку 1989 року необгрунтовано відкинула використання національної символіки. Такий непродуманий крок призвів до конфліктів у середовищі українського суспільства. Несприйняття ідеологами адміністративно-командної системи, а то й пряма заборона блакитно-жовтого прапора, викликала рішучий зворотний процес. Не тільки на західноукраїнських землях, але й на Правобережній, Лівобережній Україні демократично обрані органи Радянської влади ухвалювали рішення про підняття синьо-жовтого стяга.

Наш народ не міг відкинути історичну традицію створення своєї держави саме під цими знаменами. І 28 січня 1992 року Верховна Рада України затвердила державним прапором синьо-жовтий.

Але, враховуючи і сьогоднішню політичну ситуацію в республіці, необізнаність населення (особливо південних і східних областей) з глибокими коренями національної символіки, слід поширювати історичні знання. А щодо використання малинового кольору — то він може бути використаний на військовому прапорі України. В на-

шому баченні це має бути малинове полотнище (в центрі — білий хрест) з синьо-жовтою стрічкою, прикріпленою зверху до древка. Таке посвідчення — справедлива данина історичній традиції українського народу. Воно буде сприяти єднанню всіх регіонів України, відбиватиме спадкоємність усіх періодів історії нашого народу, нагадуватиме про жертви, покладені козацтвом в ім'я свободи і незалежності.

Що ж до червоного прапора диктатури пролетаріату та міжнародної пролетарської солідарності, то погоджуємось з українським радянським істориком В. Ткаченком, що «його віддавна вважали інтернаціональним, та й пролетарська революція мислилася її вождями як світова. Отже, по суті, він не ніс на собі національної ознаки». Тож хотілося б повторити пораду Володимира Белінського: «Перш ніж на щось зважуватися, слід звернутися до старих вітчизняних зразків...»

Часто виникають питання про прапор бандерівського крила організації українських буржуазних націоналістів (ОУН), створеної 1929 року у Відні, а також Української повстанської Армії (УПА), що діяла в роки Великої Вітчизняної війни, то він червоно-чорний і до блакитно-жовтого ніякого відношення не має.

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ

Вікопомного
6 (18) січня 1654 року
в Успенській соборній
церкві Переяслава «государю
царю и великому князю Алексею

Михайловичу всея Руси гетман Богдан Хмельницький, и писарь, и полковнику веру дали». А коли вся процесія прибула на «съезжей двор», Василь Васильович Бутурлін «с товарищи, ему, гетману, Богдану Хмельницькому, знамя, и булаву, и феризею, и шапку, и соболи дали». Як і прапор, козацькі клейноди — бунчук, булава — завжди супроводжували Військо Запорозьке в походах, були його святинями.

Здавна на Січі існував звичай: коли кошовий та вся старшина накажуть литаврщику бити в котли, осавул іде в церкву. Бере корогву, поставить її на видному місці та проб'є тричі дрібно. Тоді кошовий з палицею, що в ній уся його гідність, а суддя з військовою печаткою, писар з каламарем, осавул з малою паличкою прийдуть, стоять, кланяються на всі сторони.

Самійло Величко пише у літописі, що після того, як на Січі Богдана Хмельницького обрано гетьманом, «...зараз от кошового послан до скарбниці войскової писарь сечовий, з несколькими атаманами куренными и иним значним товариством, взявши там и принесши в раду клейноти войсковии... и вручили их зараз Хмельницькому. Клейноти зась были тии: корогов королевская, златописная, барзо красная; бунчук, то же велце модный, а позлоцестою чолкою и древцем; булава сребная позлоцистая, зело майстерно зделанная і каменієм честным украшенная; печать сребная войсковая і котлы повіи медніи великіи з добошем; к тому теж и три штуки армат полевых легких, з достатком пороху до них и куль, з арматами и пушкарями».

Як і корогву, польський король Стефан Баторій уперше офіційно надав запорозцям 1578 року бунчук за гетьманування Богданка.

У своєму привілеї король, зокрема, зазначав, що дає його на знак звитяги: «З військом своїм над народом азійським, од якого і клейнот той здобутий працею гетьманською і кров'ю козацькою». Перед бунчуком гетьманським завжди схилялися козацькі полкові прапори.

Поряд з булавою він був важливим атрибутом гетьманської влади. Так, запрошуючи Петра Дорошенка у жовтні 1668 року на чорну раду¹⁸ в Січ, запорожці казали, зокрема, йому: «Кого військо оберет, и бунчук, и булаву дадут, тот у нас будет и гетманом».

Документи стверджують, що бунчук був даний Дем'янові Многогрішному, Михайлові Ханенку, Іванові Самойловичу (котрого «укривали и знаменьем, и бунчуком»), Іванові Скоропадському, Данилові Апостолу.

Бунчук представляв собою древко довжиною до двох з половиною метрів, зверху якого кріпилася маковиця (тобто кулька). Від неї донизу звисали пасма кінського волосся.

В Туреччині, звідки перейняли на Україну цей атрибут влади, на бунчуку нараховувалося від одного до семи пасм волосся — залежно від службового становища того, кого він супроводжував у походах. Перед султаном, наприклад, носили бунчук із сімома пасмами.

На Запорозжжі вони виготовлялися з білого волосся і червоних мотузок. Гетьманські — були білого, чорного та червоного кольорів, крім того, з них звисало по дві посріблені кисті. Наказним гетьманам, котрим Богдан Хмельницький доручав на певний час керувати військовими операціями, вручалися малі бунчуки, що мали довжину до двох метрів.

Обов'язок охороняти й захищати гетьманський бунчук покладався на генерального бунчужного. А оскільки він був зайнятий іншими важливими військовими справами, то цю функцію виконували його помічники — бунчукові товариші або підбунчужні. До речі, під час походів вони водночас ставали ад'ютантами гетьмана.

Чи не найважливішою ознакою влади в козацькому війську була гетьманська булава.

З археологічних знахідок на українських землях декоративні камінні булави знані ще з кам'яного віку. Відома в давнину як дерев'яна або металева зброя, булава згодом стала символом найвищої посади в козацькому війську.

¹⁸ Чорна рада — загальне зібрання Війська Запорозького за участю сіроми.

Її також уперше передав запорожцям Стефан Баторій, визнавши таким чином дніпровську вольницю.

Булава — це палиця з горіхового дерева (завдовжки п'ятдесят—сімдесят сантиметрів) зі срібною або визолоченою кулею на кінці. Покривалася, як правило, бірюзою, смарагдом, перлами. На ній могли бути вигравірувані герб, призвище чи вензель власника.

Гетьману Самойловичу, скажімо, вручена булава «серебряная золоченая, с чернью и с каменьем, и с бирюзы: цена 15 рублевъ».

Як символ найвищої влади булава завжди була на видному місці.

Скажімо, під час переговорів з посольством Львова у жовтні 1648 року, повідомляють документи, Богдан Хмельницький сидів за столом із золоченою булавою.

А під час виборів нового гетьмана вона здебільшого лежала на столі. І лише тоді її вручали, коли вже претендента «гетманом окрикнули, давши йому булаву и бунчук в руки».

За давнім запорозьким звичаєм кожний претендент на булаву мав спочатку від неї відмовитися. Наприклад, Самовидець, описуючи сцену обрання Дем'яна Многогрішного в гетьмани, іронізує, що той не хотів булави, «як старая девка хорошего жениха».

Подібні сцени були і 1708 року, коли на місце Мазепи обирали Івана Скоропадського, і 1727-го, коли тягнувся до булави Данило Апостол.

Момент прийняття булави означав, що даний кандидат «учинився гетьманом».

Як свідчать документи, булаву як знак верховної влади у Війську Запорозькому гетьману передавала генеральна старшина. Наприклад, Дем'ян Многогрішний «булаву и знамя у обозного и полковников принял». Але були випадки, що булаву, як і інші клейноди, вручали представники монархів. Так, 1658 року царську булаву Івану Виговському вручав уповноважений Олексія Михайловича, котрий сказав при цьому: «Великий государь... жалует того булавою и гетманством Войска Запорозького ево Ивана Виговского».

Цікаво знати, що у період гетьманства Павла Скоропадського вирішувалося питання про перенесення булави Богдана Хмельницького як спадкового символу української державності з чернігівського музею до Києва.

До так званих малих булав належали перначі — куля в них розділялась на шість частин. Перначі були атрибутом влади полковника.

Особлива булава вручалася наказному гетьману, коли він посилався на виконання важливих доручень. Козацький літописець Самовидець, наприклад, повідомляє, що «гетьман Хмельницький висилає свого войска полк Ніжинській, Черніговській, при которых и охочих много козаков и ихних полков пошло немало, з которых осм полков стало, бо Ивану Золотаренкові наказное гетманство вручил, давши ему булаву и бунчук, и армат узял из собою немало...»

Гетьманські регалії можна було одержати на козацькій раді тільки за згодою війська.

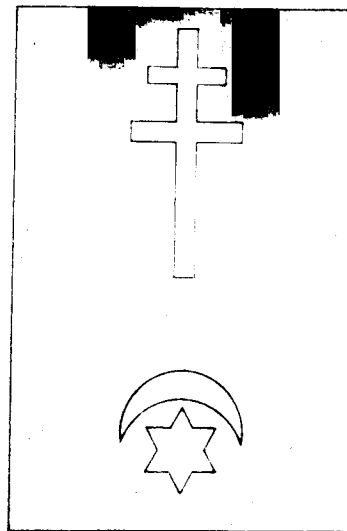
Вже згаданий Самовидець розповідає, що коли після смерті батька Юрась Хмельниченко, відмовляючись від влади, поклав булаву і бунчук, подякувавши й поклонившись козацтву, то «тая булава час немалий лежала в той раді, кожному бы ся хотіло узяти той уряд, але же не позволяет войско. Питано по килька крот чрез асаулов войска: на чом бы воля їх была, жебы зоставал на тому уряді гетьманства. Але усі одними голосами кричат, жебы сын Хмельницкого гетманом зоставал...»

У статейному списку російського посольства залишився опис вручення гетьманських регалій у січні 1654 року Богданові Хмельницькому. Цікаво, що передаючи їх в руки козацького полководця, боярин Бутурлін виголошував спеціальну промову, яка підкреслювала особливі ознаки кожної.

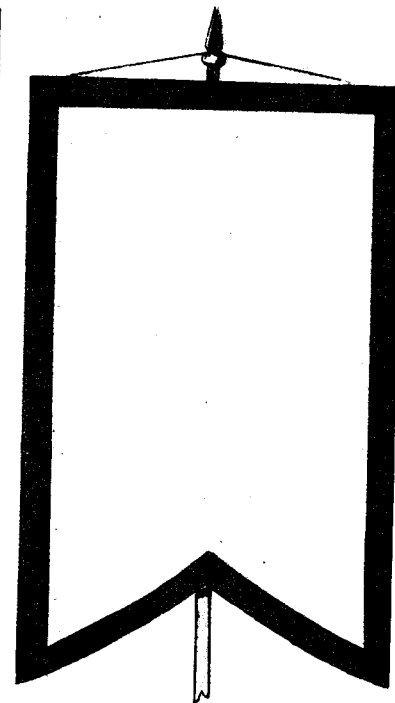
Так, прапором цар Олексій Михайлович «...вас от иноверных оружия покрывает и победу на них даруя, тебе со всем православным воинством и со всеми верными соблюдает невредимых... и знамение се его, царского величества, да будет всем врагом вашим победы знамение страшное и ужасное во бронях».

Додамо ще й таку важливу деталь: приймаючи гетьманські клейноди в Переяславі у лютому 1649 року від польського короля, Богдан Хмельницький брав їх «доволі недбало». А от коли на Переяславській Раді представниками Москви були вручені такі ж клейноди, то гетьман «знамя велел нести перед собою развертев, а сам шол за знаменем в государеве жалованье, в фerezее и в шапке з булавою пеш. А писари, и полковники, и всякие многие люди шли за ним потому ж до двора пеш».

Існувало неписане правило, що вручити клейноди новообраному гетьману можна було лише за згодою Коша Запорозької Січі. Коли (за малолітства Юрія Хмельницького) гетьманом обрали в Чигирині Івана Виговського, то запорозьці прислали йому гнівного листа: «Тилко ж тоє избраніє и елекція вана не повинна була без воли і совіту нашого войска Низового Запорозского чрез братю вашу панов

1. Родовий герб князя Вишневецького-Байди, організатора Запорозької Січі на Хортиці.
2. Козацька короґва.

старшину енеральную, полковников и войска Городового Украинского зачинатися й вершитися; поневаж і небожчик Богдан Хмельницький не в Чигирине, але на Кошу нашом Січовім, не от Городового, но от нас Низового войска Запорозского начало пріял своего гетманства».

З огляду на це козацтво завжди дбало, аби запорозькі клейноди знаходилися на Січі.

Наприклад, коли правобережний гетьман Петро Дорошенко вирішив 1674 року перейти на сторону Москви, то кошовий Іван Сірко сказав: «Пошлемо ми до Дорошенка, щоб він віддав нам на Кіш клейноти Військові, та й сам до нас приїхав; а він мене послухає, тому, що кумом мені доводиться; спасибі йому за те, що він і досі не віддав тих військових клейнотів Ромодановському (царському военачальнику.— В. С.). Така правда у того Ромодановського: коли побив Юрія Хмельницького й військові клейноти в нього взяв, то тих клейнотів їм, Війську Запорозькому, не віддав, так і тепер зробить, якщо Дорошенко віддасть йому...»

На ці слова кошового козаки відгукнулися: «Пошлемо, пане кошовий; звели листи до Дорошенка писати».

Козацькі клейноди вручалися завжди тими монархами, в котрих Військо Запорозьке було на службі. Скажімо, це було передбачено в спеціальних статтях, зокрема 1669 року: «... чтоб со своего Царского милосердия пожаловал велел в войско гетману войсковые клейноты, знамя, булаву, печать, литавры».

Також було обумовлено, як слід вчинити з клейнодами на випадок смерті гетьмана. У зв'язку з цим гетьман Іван Брюховецький підписав 1665 року такі умови з Москвою: «По смерті гетманов булаву, и знамя большое, и булаву ж, и знамя меньшее, и бунчук, и пушки до гетманского обирания и для шатости малороссийских жителей должен взять обозной войсковой и отвести к боярину и воеводам, которые в то время будут в Киеве или в котором ином малороссийском городе... а боярину и воеводам из Киева булаву и знамя большое присылатъ к нему, государю, в Москву».

До козацьких клейнодів, крім прапора, бунчука та булави, належать також гербова печатка, литаври, духові труби, каламар тощо.

Печатки вручалися козацтву з часів польського короля Стефана Баторія.

Гетьманські — українським козакам вручалися польським королем, потім — російським царем.

Водночас військову печатку одержували окремо й запорожці. Вирізнялася вона тим, що поруч з козаком на кургані зображувався спис, що, очевидно, мало нагадувати запорожцям їх прикордонну службу.

Старший Війська Запорозького надавав печатки полковникам і сотникам, а кошовий — старшині. Це чинилося за рішенням ради Запорозької Січі. Курінні печатки надавалися курінною радою, паланкові — кошовим отаманом.

Траплялося чимало випадків, коли козаки самовільно відбирали від своїх гетьманів знаки їх достоїнства і передавали їх новообраній особі. Робилося це, звичайно, без королівської згоди.

Зокрема, подібний випадок мав місце в 1632 році. Тоді козацька рада в Черняхівській діброві, вислухавши «киевского митрополита и иных старцев», котрі переконували козацтво стояти за християнську віру, постановила: гетьмана Кулагу і полковників відставити, а «вибрати иного гетмана, Андрея Деденка, и полковников иных же из черных людей, которые преж сего бились с поляками». Закінчивши процедуру обрання старшини, козаки «знак у него, Кулаги, королевское знамя, отняли и отдали новому гетману».

З другої половини XVIII століття поступово козацькі

клейноди скасовуються: після ліквідації у 1764 році царським урядом гетьманства змушений був відмовитися від булави останній гетьман Лівобережної України Кирило Розумовський. А коли за указом Катерини II генерал Петро Текелій 15—16 червня 1775 року зайняв і зруйнував Запорозьку Січ, українські козаки перестали володіти символом влади і запорозькими старшинськими регаліями.

І хоча через кілька років втратили всяку вагу клейноди лівобережної старшини, 1788 року царський уряд, відправляючи Чорноморське козацьке військо на Кубань, вручив курінним отаманам перначі.

Читачам цікаво буде дізнатися, що козацькі клейноди служили обов'язковим атрибутом різних запорозьких обрядів. Зокрема вони мали особливе значення у похоронах лицарства.

Так, коли помер гетьман Іван Скоропадський, його тіло несли з Глухова до села Гамаліївки у супроводі всіх регалій. За двома батальйонами московських солдат несли значок (малий прапор), а також військову хоругву, обернену до землі. Потім за духовенством йшли козаки, несучи булаву та бунчук.

Коли ж 1734 року помер гетьман Данило Апостол, його, згідно із заповітом, перенесли з Глухова аж до Сорочинців. Але спершу відправляли службу у церкві святого Миколая в Глухові, тодішній гетьманській резиденції. Попереду труни до церкви внесли головну корогву, далі — гетьманську шаблю на одній подушечці, а на другій — царську нагороду із червоною стрічкою, на третій — булаву, бунчук і печать. У церкві під час служби булаву і бунчук тримали з правого боку від труни, а «кавалерію» — відзнаку царя — з лівого. Під час перевезення тіла до Сорочинців по місту за труною йшли 30 козаків з рушницями, за ними несли шаблю, корогву, прапор з портретом покійного, «кавалерію», а вже тоді — булаву, бунчук і печатку на подушечках.

ГІРКА ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ СВЯТИНЬ

А тепер — кілька слів про гірку долю українських національних святинь. Вона й справді гірка:

наш народ не може й досі бачити їх у повному обсязі, як це мають можливість робити сусідні народи. Звичайно, козацькі клейноди, скажімо, часто-густо захоплювали вороги. Десь вони, очевидно, й досі припадають пилом у запасниках чужих музеїв. Що ж, були великі битви, а відтак — великі втрати, в тому числі й військових святинь (наприклад, під Берестечком 1651 року, тоді ж — під Черніговом і в Києві...).

Припускаємо, що частина наших національних святинь (поневолених у давні часи) перебуває у сусідніх з нами країнах, та більшу частину козацьких клейнодів слід шукати у межах Росії. Скажімо, десь мали б залишитися сліди ось цієї безцінної колекції, яка зберігалася в Глухові у середині XVIII століття, про що свідчить такий документ:

«Опись клейнодам, оставленным в Глухове при отъезде ясновельможного войскопovelительного гетмана и кавалера (Розумовского), — над смотрением умершего подскарбия генерального г. Скоропадского, учиненная по смерти его г. подскарбия.

1. Высочайшая ея имп. величности грамота на достоинство гетманское; при ней печать и шнур з двумя кистями золотыми; печать в футляре сереб. вызолоченном. На оную грамоту футляр коженой, внутри места оклеины зеленым бархатом.

2. Высочайшая ея имп. вел. грамота на достоинство графа. При ней печать и шнур з двумя кистями золотыми, печать в футляре серебряном вызолоченном. Футляр коженой, красной, внутри красной бархат.

3. Ящик оклеен бархатом зеленым и золотым позументом, местами серебряные вызолоченные бляхи и внутри оклеен бархатом зеленым и узеньким золотым плетени-

ком. В нем — булава золотая з брильянтами, которые все в целости; бунчук з принадлежащими к нему потребностями; печать войсковая в оправе золотой; на оной ящик футляр коженой красной с пряшками железными; внутри оклеены фламенью белой.

4. Пара литавр серебряных, к ним два чепраки — по зеленому бархату шиты золотом, 12 кистей на шнурах золотые же, в суконных зеленых чехлах: а на литаврах футляры кожные красные с пряшками железными; внутри оклеены байкою белой. К литаврам две подушки бархатные малиновые, подножки железные.

5. Ящик — 4 трубы серебряные з шнурами и кистями золотыми, при оных 4 муштука имеются в трубачей.

6. Два знамя: одно белое, а другое — желтое и при них значок белый. На них футляр суконный алый. К белому знамя — шнур шелковый белый. Три древка, одно до знамя, другое — до бунчука, третье — до прапора.

7. Ящик розписной, деревянный, внутри оббит тафтою алою: булава серебряная, вызолоченная з разными камнями, наверху оной нет трех камней, да внизу нет семи камней. Другая — серебряная, местами вызолочена, в голове нет 2 камней. Третья — серебряная. Бунчук старый с приложенными к нему приборами. Разных перначей серебряных и медных — 5, да один буздукан з головкою железною. Печать суда генерального серебряная на древке. От древка бунчукового железное копые...»

У дореволюційний час у Преображенському соборі в Санкт-Петербурзі було двадцять курінних знамен запорозьких, три бунчуки, срібна булава, вісім козацьких панікадил — клейноди Задунайської Січі. Вони зникли ще у тридцятих роках. Куди — ніхто не може пояснити.

Окремо слід зупинитися на безцінній збірці козацьких клейнодів з Ермітажу, описаній 1924 р. мистецтвознавцем Миколою Макаренком. На думку дослідника, після зруйнування Запорозької Січі у червні 1775 року козацькі святині прибрав до рук князь Потьомкін. Після смерті князя вони випадково потрапили до його управителя, в будинку якого скарб зберігався як «непотріб» — на горищі, «чекаючи часу, коли вони знову побачать береги рідного Дніпра». І лише 1829 року, коли померла вдова управителя, козацькі святині знайшли й передали до Царсько-сельського арсеналу, а згодом — до імператорського Ермітажу. Ось перелік цих прапорів:

1. Велика короґва, зшита з трьох полотниць червоного шовку з написом золотими літерами й зображенням козацької чайки.

2. Довга й вузька короґва з двома гострими кінцями з червоної тканини французького походження, прикрашена різним орнаментом. Крім того, у двох колах можна було бачити: архистратига Михаїла, одягненого в золоту кирею, срібний панцир і зелену сорочку, яка спадає до колін, штани — голубі, взуття — золоте. На голові — шолом з перами: з боків — зеленими, посередині — червоними. Крила архистратига — білі. У правій руці — меч, у лівій — сфера. Зображення святого Георгія в золотій киреї і блакитній сорочці, який мчить у блакитному небі на сірому коні.

3. Короґва блакитного кольору у вигляді продовгуватого прямокутника, оточеного з боків золотими стрічками й золотими гербами. Виготовлена коштом останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського 1774 року (про що вже згадувалося).

4. Вузька й довга короґва з двома гострими кінцями з шовкової тканини темно-оранжевого кольору з ясно-оранжевими квітами. У центрі — зображення святого Георгія, що проколює списом змія. Біля держака зберігся напис китайською мовою. (Можливо, ця матерія була придбана у китайських купців.)

5. Короґва Дерев'янківського куреня — зеленого кольору з жовтою смугою по краях. Виготовлена 1772 року за отамана Якова Росколупи.

6. Довга вузька короґва червоного кольору, на якій зображення святого Михаїла. Виготовлена 24 червня 1772 року на кошти «полковника самарського куреня Лешуковського, товариша Игната Пшеничного, старшини полкового писаря Василя Ершова, полкового осавула Івана Усенка».

7. Довга вузька короґва з жовто-зеленої тканини, справлена 1773 році полковником Василем Нагаєм зі старшиною.

8. Велика короґва жовтого кольору з чотирьох частин, на яких видніються шість восьмикутних зірок. Оновлена 6 серпня 1759 р. коштом «господина Григорія Федорича, отамана кошового войска».

9. Червона короґва, справлена у червні 1774 р. полковником Крилівського куреня Федором Гненним, суддею Павлом Флоровичем Головатим, писарем Іваном Олексійовичем Глобою й осавулом Степановичем Гелехом.

10. Вузька довга короґва з тонкого шовку жовто-палевого й смугою синього кольорів. Справили 1772 р. полковник куреня Мінського Семен Галицький, осавул куреня Джереліївського Федір Легкоступ та писар куреня Корсунського Степан Ніс. Попереднього року до виготов-

лення цього прапора причетні були кошовий Петро Калнишевський, суддя військовий Микола Тимофійович, писар Іван Глоба, осавул Софрон Чорний.

11. Широка короґва рожево-палевого кольору, на якій — зображення святого Петра. Справив 1774 р. полковник старшина Петро Чернявський і осавул козацької паланки Микита Батуринець.

12. Вузька короґва темно-палевого шовку китайської роботи й стилю — півмісяць, зірки, що збігаються з двох боків. Виготовлена 10 березня 1772 р.

13. Короґва з жовтої шовкової тканини, обшита білим стібком. Дарунок від імператриці Катерини II у перший рік її правління.

14. Фрагмент короґви сіро-блакитного шовку з вузькими блакитними стібками. Справив полковник куреня Шкуринського Степан Блакитний.

Крім описаних короґов, у Ермітажі зберігалися на той час і українські гармати художньої роботи, рушниці, пістолі, шаблі та срібна з позолотою булава гетьмана Данила Апостола.

Куди ж усе це поділося?..

Безцінною була колекція козацьких клейнодів зі збірки дореволюційного мецената, українського поміщика В. В. Тарновського, що 1897 року передана музеєві Чернігівського земства.

Треба сказати, що з початком ХХ століття не раз виникало питання про передачу на Україну козацьких святинь. Намір забрати запорозькі клейноди визрів 1911 року навіть на Кубані. Старший Кубанського козацького війська звернувся до царя з проханням передати йому знаки й регалії Запорозької Січі, які переховувалися в Ермітажі, артилерійському музеї, Преображенському Соборі в Петербурзі. Однак Генеральний штаб Російської армії відповів, що передати козацькому війську запорозькі регалії не можна, бо вони «мають державну цінність і є власністю держави».

На Україні багатьох патріотів огорнув неспокій за долю національних святинь, коли під час наступу російських військ у Західну Галичину посланий Російською академією наук на фронт професор Шмурко доставив з Перемишля до Петрограда митру папи Інокентія IV, прислану князеві Данилу Романовичу Галицькому на коронування королем Руських земель у 1253 році.

З усією гостротою питання про повернення на Україну її історичних святинь постало на I Українському військовому з'їзді, який відбувся на початку травня 1917

року. В його спеціальній резолюції зазначалося: «Всі стародавні українські прапори, які переходять по різних державних сховищах (музеях) Петрограда, Москви та інших міст, потрібно негайно віддати у Київ до Українського національного музею».

З метою детального з'ясування долі українських національних реліквій у вересні 1917 року відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва Генерального Секретаріату Освіти доручив відомим знавцям українських святинь В. О. Щавинському в Петрограді та О. П. Новицькому в Москві взяти їх на облік і клопотатися через комісара Центральної Ради при Тимчасовому уряді про повернення цінностей на Україну.

Тимчасовий уряд так і не спромігся розв'язати цю проблему. Серед безлічі архіважливих справ, які доводилося вирішувати молодій Радянській країні після перемоги Жовтня, в плину часу зафіксувалося рішення Ради Народних Комісарів, очолюваної В. І. Леніним, про передачу українському народу його історичних святинь — козацьких клейнодів, узятих царською владою в запорожців ще за часів Петра I і Катерини II. Заслухавши доповідь наркома освіти А. В. Луначарського, Центральний Виконавчий Комітет Рад 24 листопада 1917 року ухвалив таку постанову:

1) Передачу реліквій організувати в урочистій формі народного свята перед Преображенським собором за участю військових частин. 2) Разом з історичними реліквіями передати українцям особливо виготовлену грамоту такого змісту:

«Брати-українці!

У сховищах Петербурга ваші знамена, гармати і булава свідчать про ваше пригноблення — іменем великоросійським — гнобителями цього народу. Нині немає більше пригноблених народів у вільній Росії.

Центральний виконавчий Комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів повертає вам трофеї як пам'ять про вашу славу боротьбу за свободу.

Народ великоросійський і революційний Петербург з привітом посилає вільному Києву священний дар на знак братерства народів. Хай славиться і міцніє братерський союз вільних народів Росії і всього світу, хай зникне ворожеча і навіть тінь пригноблення однієї нації іншою».

Для передачі національних святинь українському народу була створена спеціальна комісія з трьох чоловік. За рахунок Наркомату в справах національностей спеціальним декретом Ради Народних Комісарів виділялося на забезпечення цієї урочистої церемонії три тисячі карбованців.

З приводу цього у «Новій Раді», зокрема, зазначалося: «Українське громадянство пошановує великою дякою ініціаторів цієї щасливої думки, бо годі вже старим запорозьким прапорам та іншим українським реліквіям пліснявіти, запорошуватися і гноїтися по закамарках петербурзьких та московських музеїв. Для них настав уже час бути тут серед нас у відповідному місці і у відповідній пошані. А тому з доставкою цих святощів на Україну треба поспішатися... Не треба забувати, що часи зараз дуже міняються і коли зараз є добра згода віддати нам ці реліквії, то не треба стягатися з цєю справою, бо завтра в тому ж Петербурзі може повіяти другий вітер, надме інші думки, а може, стануть на чолі влади інші люди, і тоді ця справа повернеться в інший бік. Мало того, німець загрожує Петербургові вже давно, і хто знає, як-то він подивиться на ці наші святощі, навіть у тому разі, коли Петербург не буде відрізаний ним від України».

Тоді ж Всеукраїнська Рада військових депутатів негайно відрядила до Петрограда свого представника, котрому доручалося прийняти національні святині нашого народу.

Крім того, у Києві сподівалися на те, що українські військові частини, вирушаючи за дозволом Ради Народних Комісарів Російської Республіки з її столиці до рідних місць, візьмуть із собою хоча б частину старих козацьких клейнодів. Про це запевнив нарком у справах національностей Й. Сталін у розмові по прямому проводу представника Центральної Ради М. Порша.

Першого грудня 1917 року Сталін заявив Поршу дослівно таке: «Я хотів би ще сказати вам, що сьогодні представники Петроградської секції Ради за домовленістю з Радою Народних Комісарів узяли українські національні реліквії, знамена й інше, відібрані в українців у епоху Катерини II, на те, щоб перевезти їх на Україну».

Проте ані того дня, ані пізніше український народ не одержав своїх святинь. Чи вже тоді й справді проклюнулися перші паростки радянського бюрократизму, але відповідь у Петрограді була такою: «Представники Великої (Центральної.— В. С.) Ради просили, щоб передача була здійснена в їх руки, однак у мандатах цих представників не була передбачена сама передача і не було звернення до РЦК як законної верховної влади в Росії».

Представники Ради вели переговори у різкій формі. Відтак було ухвалено резолюцію:

«Голова Ради Народних Комісарів і народні комісари з іноземних справ, освіти і в справах національностей,

заслухавши постанову особливої комісії по передачі українському народу його реліквій, а також протест Українського революційного штабу, постановили:

дальші переговори про строк і порядок передачі реліквій вести з Українською фракцією Центрального Виконавчого Комітету і офіційну передачу здійснити в руки довіреної особи цієї фракції». Причиною відмови в передачі національних святинь українському народу було зовсім інше — намагання уряду Леніна змусити Центральну Раду йти у фарватері більшовицької політики. Тому й не випадково Сталін знищив підписаний ним же дозвіл на перевезення на Україну козацьких клейнодів, заявивши при цьому: «Світ довідався про те, що кривду, вчинену українському народові, виправлено, а де перебуватимуть ті цінності — не має ніякого значення».

Вир громадянської війни відсунув у бік справу з поверненням українських святинь із музеїв Москви і Петрограда. 1924 року на Україну повертається з еміграції М. Грушевський, і його посилають до Москви і Ленінграда для вирішення цього питання. Однак слідів цієї поїздки в архіві вченого (який зберігається в Центральному державному історичному архіві УРСР) не вдалося розшукати...

Куди ж поділися святині українського народу?

Вони мають зайняти своє законне місце в наших музеях, аби свідчити про зв'язку народу, виховувати молоде покоління в дусі патріотизму.

ЧЕРЕЗ ВИСОКЕ СЛОВО І ВИСОКИЙ ДУХ

НАЦІОНАЛЬНІ ГІМНИ

До найбільших святинь будь-якого народу належить і гімн. Це ті слова, та музика, які змушують кожного з нас підніматися при перших же акордах, з трепетом у душі слухати ту мелодію, яка віднаходить найпотаємніші струни, кличе до високого й світлого. Є такий символ і в українців — це гімн «Ще не вмерла Україна».

Втім, принагідно згадаємо, що перша музична символіка нашого народу сягає часів Київської Русі. Тоді роль державного гімну — в сьогоdnішньому розумінні — виконували бойові заклики та пісні, які створювали патріотичний настрій перед битвами. Вони, як свідчить «Слово о полку Ігоревім», закликали воїнів до хоробрості, аби здобути «князю славу», «слави Ігорю Святославичу, Буй-Туру Всеволоду, Володимиру Ігоровичу» — «за землю Руську», «за рани Ігорові хороброго Святославича».

З тих часів поширюються й пісні релігійного змісту. В них возвеличуються Божа Матір, Господь, святі. До найпоширеніших видів старовинної гімнової пісні належать канти, що виконуються хором, триголосні псалми, короткі похвальні кондаки в честь Богородиці та святих тощо. Закордонний дослідник В. Трембіцький допускає, що національно-державним гімном Київської Русі могла бути похвальна церковна пісня «Архангельський глас».

Перед боєм з монголо-татарською ордою на Калці 1223 року руські дружинники співали «С нами Бог, разумійте, язици». Також як гімн звучала з уст українських воїнів перед Грюнвальдською битвою 1410 року бойова пісня «Богородзіца Дзевіца», що була на той час спільною для народів Польщі і Литви.

У період козацької історії на перший план виходять пісні-гімни, що прославляють подвиги цієї своєрідної суспільної організації. Особливо популярною була спочатку «Нумо, хлопці, до зброї»:

Ой зібрались були чайку рятувати,
Славу добувати.
Ой чи пан, чи пропав — двічі не вмирати.
Нумо, хлопці, до зброї!

Пізніше поширилися такі, як «Пісня про Байду», «Ой на горі вогонь горить», «Ой на горі там женці жнуть», «З'яв світ встали козаченьки», які набули великої популярності. Коли 1848 року у Львові стає до влади Головна Руска Рада, вона приймає за національний гімн вірш отця Івана Гушалевича «Мир вам, браття»:

Мир вам, браття, всім приносим,
Мир — то наших отців знак,
Мира з неба всі днесь просим,
Чи багатий, чи бідак.
Разом руки си подаймо
І, як браття, ся любім,
Одні другим помагаймо,
К спільній меті поспішим!
Що ж нам нині на заваді?
Все вже зникло, тепер час!
Далі й в мирі, далі й в ладі
В ім'я Боже, лише враз!
Мир вам, мир вам, руські діти,
І гаразд вашим хатам!
Разом сили сполучіте,
Добре, добре буде нам!

На Закарпатті тоді ж Олександром Духновичем був написаний гімн «Я русин есмь і буду»:

Я русин есмь і буду,
Чесний мій рід не забуду;
Русин був мій отець і мати,
Руська вся родина.

Та саме в ті часи — у другій половині ХІХ століття (точніше, 1862 року у Києві) — з'являється вірш відомого етнографа Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна». Він був покладений на музику Михайлом Вербицьким і невдовзі став новим національним гімном:

Ще не вмерла Україна, і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону,
В ріднім краю панувати не дамо нікому.
Чорне море ще всміхнеться, дід-Дніпро зрадіє!
Ще у нашій Україні доленька наспіє.

Приспів.

А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні піснь гучна розляже,
За Карпати відоб'ється, згомонить степами,
України слава стане поміж народами.

Приспів.

Ще не вмер-ла У-краї-на, і сла-ва, і во-ля, Ще нам, брат-тя
мо-ло-ді-ї, у-сміхне-ться до-ля. Зги-нуть на-ші во-ро-женьки,
як ро-са на сон-ці, за-па-ну-єм і ми, брат-тя, у сво-їй сто-
рон-ці. Ду-шу й ті-ло ми по-ло-жим за на-шу сво-бо-ду,
і по-кажем, що ми брат-тя ко-за-цько-го ро-ду.

Цей твір і сьогодні залишається найпопулярнішим українським національним гімном. Після всенародного референдуму 1 грудня 1991 року, який підтвердив незалежність України, музична редакція національного гімну «Ще не

вмерла Україна» затверджена державним гімном нашої держави. Крім нього, часто виконуються також «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» (муз. М. Лисенка, сл. О. Кониського), «Ой у лузі червона калина» (гімн Українських січових стрільців). При виконанні цих творів всі встають.

* * *

Історію не можна переінакшити. А тому ніяка ідеологія не зможе ніколи викинути з минулого народу жодної сторінки, особливо ж тієї, котра пов'язується з боротьбою за свободу і незалежність. Наші батьки і діди змагалися за волю України під предковичними символами, які передали у спадщину синам. І ці святині — герб тризуб, синьо-жовтий прапор, гімн «Ще не вмерла Україна», козацькі клейноди — будуть і далі кликати до відродження національної самосвідомості, до творення нового світового життя. Доки тече Дніпро в Чорне море, доти і будуть шануватися ці святині. Бо відродження — це виведення невмирущих цінностей од витоків народу на рівень культури світової цивілізації. І це сполучення творить поступ вперед, знаменує новий етап розвою нації та генетичний зв'язок поколінь.

*Історичні джерела та наукові розвідки,
які автор використав під час роботи над цією книжкою.
Цей список знадобиться читачам, які бажають глибше
вивчити тему нашого дослідження.*

Арсеньев Ю. В. О геральдических знаменах в связи с вопросом о государственных цветах древней России.— СПб., 1911.

Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник.— М., Издательство МГУ, 1944.

Білокінь С. Погляньмо в глиб історії // Літ. Україна.—1989.— 6 лип.

Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов за 1649—1900 гг.— СПб., 1900.

Воронец Е. Какие цвета символизируют отличительные эмблемы государства Русского. // Моск. ведомости.—1897.—14 авг.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.— М.: Изд-во АН СССР, 1953—1954.

Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка, походження, традиції, доля.— К.: Репринт Інституту історії АН УРСР, 1989.— № 12.

Гречило А. Національний прапор // Пам'ятки Укр.—1989.— № 4.

Дашкевич Я. Символи, символи.— Львів, 1990.

Декреты Советской власти в Петрограде.— Л.: Лениздат, 1988.

Длугош Я. Грюнвальдская битва.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962.

Документы об освободительной войне украинского народа, 1648—1654.— К.: Наук. думка, 1965.

Енциклопедія Українознавства. Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1970.— Т. 6.

Ісаєвич Я. С. Бойові прапори козацького війська. // Укр. іст. журн.— 1963.— № 1.— С. 85—87.

Климкевич Р. Герби Підляшшя і Полісся // Укр. історик.— Нью-Йорк; Мюнхен.—1965. № 34.— С. 60—65.

Климкевич Р. Руський лев в емблемах міста Ченстохова і князя Володислава Опольського // Укр. історик.—1972.—№ 3—4.— С. 92—96.

Крип'якевич І. З культури Хмельниччини // Неділя.— Львів.— 1911.— № 8.— С. 3—4.

Крип'якевич І. Прапор Хмельницького // Неділя.— 1911.— № 6.— С. 3.

Крип'якевич І. Герб України // Календар «Просвіти» на 1914 р.— Львів, 1914.— С. 126—131.

Лакиер А. Б. Русская геральдика.— СПб., 1855.— Кн. 1—2.

Лепша І. Мир вам, браття. З родоводу українських пісень-гімнів// Наука і суспільство.— 1990.— № 4.— С. 29—35.

Л-ій Л. Гетманские клейноды, 1758 // Киев. старина.— 1882.— № 5.— С. 343—344.

Лукомский В. К., Модзольский В. Л. Малороссийский гербовник.— СПб., 1914.

Макаренко М. Запорозькі клейноди в Ермітажі // Україна.— 1924.— № 3.— С. 25—39.

Опис Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1989.

Павленко А. «Ой, військо йде, короговці мають»: Червоний прапор в укр. народних думках // Рад. Україна.— 1989.— 29 лип.

Румянцева В. В. Эмблемы земель і гербы городов Левобережной Украины.— К.: Наук. думка, 1986.

Січинський В. Український національний знак і прапор // Історичний календар «Червоної калини» на 1938 р.— Львів, 1937.— С. 9—14.

Скотинський Т. Український герб та прапор.— Львів, 1935.
Томашівський С. Ще в справі українського національного кольору// Неділя.— 1911.— № 34.— С. 1—2.

Ткаченко В. Національна символіка в контексті історії України // Голос України.— 1991.— №№ 107, 108, 110.

Трембіцький В. Український гімн та інші патріотичні пісні.— Нью-Йорк; Рим, 1973.

Широцький К. Український національний колір // Неділя.— 1911.— № 33.— С. 4—5.

Эварницкий Д. Где девались запорожские войсковые клейноды? // Ист. вест.— 1889.— № 11.— С. 394—403.

Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України.— 1889.— № 3.— С. 44—48.

Якимович Б. До питання про кольори козацьких прапорів.// Альманах Городенка.— 1990.— № 2.— С. 21—24.

Яковлев Л. Русские старинные знамена.— М., 1865.

Додаткова інформація.

28 січня 1992 року Верховна Рада прийняла Постанову про Державний прапор України. Ним став національний синьо-жовтий стяг // Голос України.— 1992.— № 27.

19 лютого 1992 року прийнято Постанову про Державний герб України. Парламент затвердив тризуб як малий герб України, вважючи його головним елементом великого герба України // Голос України.— 1992.— № 31.

**Пояснення до зображень тризуба
(за проф. В. Шаяном),
розміщених на 2—3 стор. обкладинки**

1. Золота прикраса з Великого кургану в с. Шульганівці Запорізької області.
2. Золота бляшана палмета з кургану Огуг у Нижніх Сірогозах на Херсонщині.
3. Малюнок сокола на рунічному камені.
4. Прикраса з Рюрикового городища біля Новгорода.
5. Тризуб з поясної бляшки, знайденої в с. Вахрушево поблизу Санкт-Петербурга.
6. Тризуб з поясної бляшки, с. Васильки під Суздалем.
7. Тризуб на срібняку з іменем князя Святослава Хороброго.
- 8, 9, 10. Зразки тризуба на монетах князя Володимирова.
11. Тризуб на монеті князя Святополка I.
12. Тризуб на цеглі Десятинної церкви у Києві.
13. Тризуб на монетах Ярослава Мудрого.
14. Символ Тмутараканського князя Мстислава Володимировича Хороброго.
15. Знак великого київського князя Ізяслава I.
16. Знак князя Юрія I Мономаховича Долгорукого.
17. Знак чернігівського князя Ольговича Гореславича.
18. Знак князя св. Николи-Святоші Давидовича.
19. Знак на грошовій гривні з XII ст., знайденої поблизу Чернігова.
20. Знак з ливарної форми для персня і печаті, знайдений у Києві.
21. Навершя прапора Святослава Хороброго у битві під Доростолом (971 р.) з болгарського літопису «Хроніка Манасії».
22. Знак Всеволода I Ярославича.
23. Знак на цеглі з київського Подолу.
24. Княжий знак на гончарних виробах з Києва.
25. Знак на посудині з Ізяслава (Білорусь).
26. Знак на гончарній посудині з Києва.
27. Знак на посудині, знайденої в Острі.
28. Тризуб з олов'яної пломби, знайденої у Звенигороді поблизу Львова.
29. Мідна нагрудна прикраса з Києва.
30. Литовський герб, що сформувався під впливом тризуба.
- 31, 32. Мотиви тризубів зі староукраїнських книг XIII—XVII ст.
33. Тризуб, прийнятий 3-м Собором об'єднання українців рідної віри в Канаді. 1986 р.
34. Герб Української Народної Республіки.
35. Тризуб на грошових одиницях УНР в 1918—1919 рр.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ГЕРБИ	5
I. Тризуб	6
II. Архангел (архистратиг) Михаїл	11
III. Золотий лев	15
IV. Козак з самопалом	18
V. Вибір герба УНР	21
ПРАПОРИ	31
КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ	87
ГІРКА ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ СВЯТИНЬ	94
ЧЕРЕЗ ВИСОКЕ СЛОВО І ВИСОКИЙ ДУХ. Національні гімни	101
ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА	105
ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ	107
ПОЯСНЕННЯ ДО ЗОБРАЖЕНЬ ТРИЗУБА	108

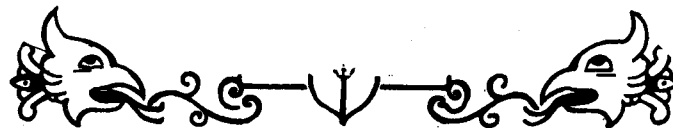
Сергійчук В. І.

C32 **Національна символіка України:**
Наук.-худож. кн.: Для серед. та ст.
шк. віку/Худож. оформл. Л. В. Дем-
чишина.— К.: Веселка, 1992.— 109 с.:
іл.
ISBN 5-301-01287-8

Сьогодні, в час відродження національної самосвідомості, гостро постає проблема української символіки. Правильну відповідь може дати лише ретельне вивчення історичних джерел, котрі збереглися дотепер. Читач відкрис для себе багато нового й цікавого, познаюмившись із маловідомою інформацією про традиції використання нашим народом гербів, прапорів, гімнів протягом тисячоліть. І зауважить, що у священних символах України народ прагнув відобразити і ясні зорі, і тихі води, і край веселий, і мир хрещений, і славу, і волю...

С 4802010000—139 **6.92.**
206—92

ББК 63.3(2Ук)

Науково-популярне видання

Сергійчук Володимир Іванович
НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА
УКРАЇНИ

Науково-художня книжка

Для середнього і старшого
шкільного віку

Художнє оформлення
Демчишина Леоніда Васильовича

Художній редактор *О. В. Коваль*

Технічний редактор *Т. В. Осталецька*
Коректори *Н. П. Романюк, С. В. Гордіюк*

Здано на виробництво 10.01.92. Підписано до друку 27.02.92. Формат 84×108^{1/32}. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк. офсетний. Умовн. друк. арк. 5,88. Умовн. фарб.-відб. 24,57. Обл.-вид. арк. 5,90. Тираж 50 000 пр. Зам. 15-2.

Орден Дружби народів видавництво
дитячої літератури «Веселка»,
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Львівська книжкова фабрика «Атлас»,
290005, Львів, Зелена, 20.